

BOLETIN
DE
AMIGOS DE MORELLA
Y SU COMARCA

AÑO VI

1983-84

A. M. Y. C.

MORELLA (Castellón)

Depósito legal: CS. 653 - 1971

SUMARIO

	<i>Páginas</i>
HISTÒRIA DE L'ARQUEOLOGIA A LA COMARCA D'ELS PORTS. <i>Ferran Arasa i Gil</i>	5
CRUZ CUBIERTA DE LA BALMA. IIIº CENTENARIO (1687-1987). <i>Manuel Beser Bail</i>	29
PÀGINES D'HISTÒRIA CINCTORRANA EN PROTOCOLS NOTARIALS DELS SEGLES XVI I XVII. <i>José Eixarch Frasno</i>	43
CONCÒRDIA ENTRE EL SENYOR D'HERBÈS I ELS SEUS VASSALLS. <i>Manuel Grau i Monserrat</i>	49
SALVASSÒRIA (MORELLA). IGLESIA PARROQUIAL DE SANTA LUCIA (SIGLO XIII). <i>Manuel Milian Boix, Prve.</i>	55
EL ÒRGANO DE LA IGLESIA PARROQUIAL DE VALLIBONA (INFORME). <i>Manuel Milian Boix, Prve.</i>	87
ESTUDIS DEL SEGLE XVIII. EL DR. ANTONI TENA, PREV., BENEFICIAT DE LA PARRÒQUIA DE VILAFRANCA. <i>Rafael Monferrer i Guardiola</i>	89
LA COMANDANCIA GENERAL DEL MAESTRAZGO. <i>Manuel Salvador Gaspar</i> ...	105

NOTA:

“La publicación de este BOLETIN ha sido posible gracias a la colaboración económica de la Diputación Provincial de Castellón y la Mancomunidad Turística del Maestrazgo. A ellos y a cuantos hacen posible su aparición «AMIC» les da cordialmente las gracias.”

HISTÒRIA DE L'ARQUEOLOGIA A LA COMARCA D'ELS PORTS

Aquest estudi intenta ser un recull de les referències arqueològiques publicades sobre la nostra comarca. Pretén fer, alhora, comarca i valorar en la seua justa mesura velles notícies que molts investigadors actuals sovint obliden o, simplement, ignoren. És producte, per tant, d'una tasca de biblioteca, de buidar bibliografia, que he intentat completar, en mesura de les meues possibilitats, amb un treball de camp, comprovant sobre el terreny les notícies recullides, almenys quan açò era i m'ha estat possible. L'estudi bibliogràfic pretén ser exhaustiu, i en aquest sentit crec que aporta notícies d'interès, però això no vol dir que no se'm puga haver escapat alguna referència per oblit o per simple desconeixement. He considerat interessant reproduir textualment algunes referències a troballes o llocs determinats, tant pel seu valor com a testimoni directe, com per a facilitar la seua consulta. Val a dir que no he seguit un estricte ordre cronològic en l'exposició, cosa que potser hauria dificultat la comprensió del treball, car he preferit reunir la bibliografia referida als jaciments i troballes, destacant la notícia inicial quan les altres posteriors poc afegien de nou o el seu tractament escapava a les possibilitats d'un treball d'aquesta mena. També he agrupat la referida a alguns temes que he cregut convenient desenvolupar, fent àdhuc interpretacions personals i plantejant hipòtesis de treball. I, en fi, he passat més ràpidament sobre les notícies més recents, també de més fàcil accés, tractant amb més deteniment aspectes i notícies més antics i desconeguts.

Després d'examinar les notícies recollides, crec que la història de l'arqueologia nostrada pot dividir-se a grans trets en quatre períodes definits per les característiques de les referències i de les actituds científiques que aquestes comporten, en el context —és clar— de l'evolució de la ciència arqueològica al nostre país (1). Des del segle XVI, en què trobem la primera notícia d'una troballa arqueològica, fins la meitat del segle XIX, pot definir-se una primera etapa en què allò que trobem són referències a troballes aïllades, singularment dipòsits monetaris i inscripcions llatines, i també alguns jaciments. La publicació, en 1868, de l'obra de J. Segura, el primer autor autòcton i màxima expressió de l'erudició a la nostra comarca, obre un segon període definit per les seues mateixes aportacions —realment el primer recull comarcal de notícies arqueològiques— i també pel descobriment de la ciutat hispano-romana existent a La Moleta dels Frares (El Forcall) per N. Ferrer, que sens dubte suposa una fita de gran importància per a la història de l'arqueologia valenciana. El descobriment, l'any 1917, de les pintures rupestres de La Mola de Morella la Vella per J. J. Senent, i el seu estudi per E. Hernández-Pacheco —paralel a l'inici dels treballs d'investigació a La Valltorta— suposen l'inici d'una tercera etapa, la de les primeres recerques, entre les que el treball de P. Bosch de 1924 suposa en realitat un primer assaig de sistematització de l'arqueologia provincial. Finalment, la primera excavació amb mètodes moderns d'un jaciment arqueològic a la nostra comarca l'any 1957, L'Ereta del Castellar (Vilafraanca), ens obre un quart i darrer període, el de l'arqueologia científica.

Potser la primera conclusió de caràcter general que pot extreure's d'aquest treball és que l'arqueologia de la nostra comarca —com en general la de tota l'extensa perifèria muntanyenca de les terres castellonenques— ha estat molt abandonada per la investigació, tot i que se-

gons pot veure's a través d'aquestes fulles resulta indubtable el seu interès. Açò no seria tant greu si parlàrem d'una situació ja superada, anterior, però malauradament cal dir que, en allò que respecta als organismes oficials, segueix en aquest mateix estat, i bona prova és el fet que en tota la comarca només s'hagen fet dues excavacions —la darrera fa ja vint-i-quatre anys—. L'abandó resulta encara més incompreensible quan es tracta d'una comarca en què precisament es troba l'única ciutat hispano-romana que es coneix entre els rius Palància i Sènia, descoberta fa ja més de cent anys. Però no es tracta únicament de veure els aspectes negatius: l'estudi del passat sempre és la base per a la construcció del futur, i aquest és el paper que esperem arribi a assolir aquest treball.

I. — LES PRIMERES REFERÈNCIES

La primera notícia arqueològica que tenim a la nostra comarca és la troballa en 1529, al terme de Vilafranca, d'un tresoret de monedes musulmanes. Apareix recollida a un protocol notarial de l'any 1530, signat en Morella per Lluís Massana, essent batlle Berenguer Siurana, en què s'interroga a «lo honrat en Gabriel Moliner masover o llaurador vehi del loch de Vilafrancha aldeya de Morella». Aquest conta com «ans de nadal (...) una filleta sua de edat de set anys poc mes o menys nomenada Sperança li aporta onze reals morischs de argent los quals li dia havia trobat (...) scarbant (...) ab hun trocet de tigell o fustet (...) en hun cap de banqual proper una riba fora hun corral apellat de na Margua lo cual es en heretat sua (...) y lo diumenge ans de Sant Thomas propassat (...) la dita sa filla li aporta a casa trecents y dos reals de argent de letres moresques de diverses stamperes».

Després de la troballa, Gabriel Moliner havia tornat al lloc, però «no pogue trobar mes de cinch o set reals y alguns trossets per lo mes y que apres ha llaurat prop dit lloch hon stava dita moneda y arribaçat y cavat lo ribas y que may ha pogut trobar sino carbonets». Interrogat molt detingudament sobre els detalls de la troballa, diu que no hi havia cap moneda d'or, i «que no ha vist ni sabut que hi hages vexell nengu sino que stava en terra (...) Interrogat que havia fet dita moneda. E dix que dels onze reals primers ne ha fet una cullera de argent (...) y que apres ne ha portat a Morella huytant reals los quals dona al argenter (...) Miquel Santalinea (...) ensemps ab altres argent (...) pa que lin fes dos taces planes de argent». Reconegut el lloc per l'autoritat «no fonch stat atrobada cosa nenguna, ans cavant (...) trobaren la terra ferma (...) may era stada cavada ni moguda».

Quant a la moneda, conclou, «se mostrava esser moneda molt antiga per segons la stampa de aquella se desprenia mes prest esser moneda morischa que altra». Finalment, «feu pesar al honorable en Miquel Santalinea argenter de la dita vila tota la moneda atrobada y manifestada per lo dit en Gabriel Moliner y fonch vist pesava trenta onses hun quart de la qual en continent ne dona al dit en Moliner (...) que son set onses y miga (...) E lo dit magnifich en Berenguer de Siurana prengue hague e rebe los tres quarts restants (...) que son vint y dos onses y tres quarts de argent (...)» (2).

Pocs anys després, en 1538, a la primera edició de la «Crònica» de P. A. Beuter, apareix citada per primera vegada la inscripció llatina que encara es conserva a l'antiga Casa de Piquer de Morella: «A honra de aquest (Marc Antoni Aureli) fon consagrada la ara de Jupiter en Morella. Segons se prova per la pedra que esta en una masada en la partida que es diu la Vespa prop de Morella: es de jaspis groller la pedra ab algunes lletres que es poden llegir, y altres menjades del temps» (3) (fig. 1).

En 1611, l'historiador G. Escolano cita una altra inscripció llatina trobada en El Forcall, una ara funerària que avui es conserva a l'Exposició Històrica d'aquest poble, i que segons A. de Valcàrcel, qui la vesqué l'any 1781, servia com a peanya de la creu del cementeri (4) (fig. 2).

Ja en 1758, el rector J. Mateu cita les ruïnes de La Vilavella (Vilafranca), avui malauradament desaparegudes, una vil·la hispano-romana possiblement reocupada a l'Edat Mitjana, de què l'historiador vilafranquí A. Monfort dirà en 1965: «Estas ruinas, consistentes principalmente —si crédito hemos de dar a nuestros mayores— en amplios muros de argamasa y algunos, muy escasos, objetos de barro, (...) (y) el hallazgo reciente (...) de una piedra con inscripción, al parecer, latina» (5).

El honra de aquest son confagrada la ara de Jupiter en Adozella. Segons se proua per la pedra que esta en vna Adafada en la partida que es diu la vespa prop de Adozella: es d'Jaspis groser la pedra ab algunes lletres que's podé legir: y altres me jades del temps: desta forma.

IOVI CONSERVATORI
OB INCOLVMITATEM
M.A.A

HANC ARAM POSUIT
ET D. D.

Fig. 1. — Text de la inscripció CIL II 4052 conservada a l'antiga casa de Pi-quer, segons P.A. Beuter, en 1538.

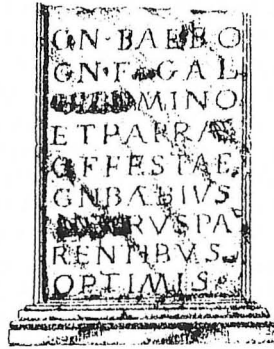

Fig. 2. — La inscripció CIL II 4053, conservada a l'Exposició Històrica d'El Forcall, segons un dibuix de A. de Valcàrcel de 1781.

A les darreries d'aquest mateix segle, en 1797, el naturalista D. J. A. Cavanilles cita les ruïnes d'un poblat a les proximitats de Castellfort: «Segun los vestigios que se conservan al poniente, parece que en otros tiempos estuvo la villa mas abaxo, y defendida con torres» (6). En altre lloc, aquest mateix autor assenyalava l'existència d'un recinte fortificat a La Roca del Migdia (Morella): «Parecióme que antiguamente fue aquello un castillo, del que se conservan vestigios de murallas y la esplanada en lo más alto. Fue esta sin duda mayor por no quedar el menor rastro de fortificación en los otros lados que cayeron» (7) (fig. 3).

A començaments de l'any 1862 es va trobar en Morella, en lloc i circumstàncies desconeguts, un dipòsit de monedes, set de les quals van ser adquirides en València pel que després fóra General de Brigada R. Nogués. Aquest li les va regalar a J. Zóbel, qui dissortadament les va perdre en un robatori. Aquest tresoret de monedes gregues, del qual coneixem la composició aproximada, presenta algunes peces de gran antiguitat, com una moneda de la Fòcida (Grècia de l'Est) de finals del segle VI, altra de *Tarentum* (Magna Grècia) datable entre els anys 510-480, altra de *Phaistos* (Creta), datable entre els anys 400-360, i la resta òbols de *Massalia* (Marsella) (2 ?) i fraccionàries emporitanes (2 ?) que donen la data més moderna, vers la fi del segle IV, que deu correspondre al moment de l'ocultació (8).

II. — L'ERUDICIÓ I ELS GRANS DESCOBRIMENTS

L'aparició de l'obra de J. Segura l'any 1868 suposa una notable aportació a l'arqueologia nostrada, ja que les referències a troballes arqueològiques i a d'altres matèries relacionades com ara la numismàtica o la mateixa lingüística són nombroses i de tot grau interessants. Començarem per la que es refereix al Moixacre: «Al SE. y como á lengua y media de Morella, descolla el soberbio Mons-acre, cuyo nombre conserva desde los primitivos tiempos con poca mutación. No buscaremos la raíz de este nombre en el idioma del Lacio, escribiendo *Mons-sacer*, monte sagrado, congeturando, que en su cumbre tendría algún templo consagrado a los dioses de la gentilidad (...) La raíz de *Mons-acre* és céltica, monte elevado. Festo Avieno, que en su poema *Orae Maritimae* hace mención de este monte, nos recuerda la celebridad, que tenía ya en su tiempo el *Mons-acre*, no sólo por su elevada posición, sino por otros motivos, que nosotros (no) nos atrevemos a manifestar a nuestros lectores, ya que el poeta los calla».

«En 1863 nos dijeron, que al zanjar los cimientos de una pared divisoria sobre la cumbre del monte, se encontraban los restos de un castillo montano. En efecto, la antigua obra que se descubría manifestaba una fortificación militar. Grandes piedras sillares, seguía una cortina, con sus bastiones y curvas salientes, a la manera de las fortificaciones antiguas. Encargamos al dueño del terreno un especial cuidado en conservar cualquier objeto que pudiera darnos luz; pero sólo se recogieron trozos de ánfora, bajilla y pedazos de cazo de cobre: ni una moneda, ni una lápida con inscripción. El dueño de la posesión cuidó, como era regular, de utilizar la piedra; pero las investigaciones arqueológicas no le reportaban utilidad. Estos restos nos incli-

nan a pensar que sobre el *Mons-acre* había una célebre fortificación. Y ciertamente que sería el lugar más apropiado en aquellos tiempos en que no conocían las armas de fuego. En el siglo XII, se llamaba Moxaca, según leemos en la carta puebla de Alcañiz. Hoy corrompido el nombre, llamamos a este monte Moysacre» (9).

En efecte, al cim d'aquesta muntanya de 1275 m. d'altura, on es troba El Molló de Moixacre, apareixen indicis d'un hàbitat de l'Edat del Bronze, amb escassos fragments ceràmics, sobre tot per l'aiguavés SE. Degué tractarse d'un petit poblat fortificat amb una torre.

Altre jaciment semblant degué ser el que hi havia en El Corral de Santa Agueda, a més de 1240 m. d'altura, al cim on avui dia hi ha unes instal·lacions d'ICONA i televisió que l'han transformat totalment; només poden recullir-se pel vessant SE alguns fragments ceràmics d'aquesta època. Diu al respecte J. Segura: «Esta sierra (llamada antiguamente de Avinsilona y hoy de Santa Agueda) divide los términos de Morella y Ballibona, enviando sus aguas en la vertiente del norte al río de Ballibona y en la del sud al barranco de Vallivana. Conservanse algunos vestigios de una fortificación antigua, cuyos cimientos, que apenas asoman sobre la tierra, son de piedra sin argamasa. Parécenos, que sería alguno de los castillos montanos, que sirvieron de punto avanzado, ya que su posición es la más ventajosa, por alcanzar con la vista el Maestrazgo de Montesa» (10).

Una troballa ben diferent de què ens dóna constància és una necròpolis medieval apareguda en fer L'Hostal Nou, possiblement un cementeri musulmà de Morella: «Al levantarse el *Meson Nuevo* descubrióse un vasto cementerio, y quisieron darle el nombre de *Meson de las Calaveras*, y hace poco tiempo, al zanjar los cimientos de la capilla dedicada a María de Vallivana, vimos una larga línea de sepulcros con losas toscas, según costumbre de los árabes, y los esqueletos medio podridos, que nos decían, aquí acabó nuestra vida en sangrienta lid. El llano conserva el nombre de *El Pla de la Batallera*, a media legua de Morella en la carretera de Valencia» (11).

L'autor no va trobar indicis del poblat existent a La Mola de Morella la Vella, però recull, en canvi, una curiosa tradició popular sobre la fundació de Morella, i la seua descripció contrasta clarament amb la notícia que més endavant veurem de J. J. Senent: «La semejanza que á primera vista presenta el pico oriental de esta montaña habrá dado motivo a llamarla *Morella la Vella*; pero examinada de cerca no es otra cosa, que una loma que subiendo de la parte de Aragón acaba con un cabezo a la vista de Morella, y forma un pico, como si fuera un castillo ruinoso. Sin embargo en el siglo XIV se llamaba ya la masía que está en la cueva, *Morella la Vella*. Hay quien juzga que esta cueva sirvió de asilo al Cid, y que se llamó la *cueva del Cid*, de la que hace mención Escolano. Pero nosotros no hemos encontrado memoria alguna con tal nombre. Hemos visitado esta montaña y no se halla rastro alguno de edificios antiguos. Preguntado uno de los ancianos, si había encontrado algún cimiento o piedras sillares, nos contestó, que jamás había visto restos de algún edificio. Nos pareció manifestar nuestra curiosidad, en saber de dónde le venía el nombre a aquel monte; y con mucha formalidad, nos dio una *cabal satisfacción*, refiriéndonos lo que había oído a sus abuelos. Este nombre, dijo el anciano, le viene porque al determinar levantar una población con el nombre de Morella, eligieron este sitio. Se buscaron trabajadores y comenzó la obra. Pero cuando por la noche dejaban sus herramientas, sin saber quién ni cómo, las transportaban al lugar en donde ahora está Morella; y como esto se repitió hasta tres veces, el director conoció que era voluntad de Dios el que Morella se fundase en donde hoy la vemos; pero quedó el nombre a esta montaña para recordar el primer propósito» (12).

En altre lloc de la seua obra, J. Segura ens parla d'unes ruïnes que corresponen a un poblat ibèric, en què s'havien trobat dues monedes romanes, un denari de Tiberi i un bronze d'Antoni Pius: «En las cercanías de la masía de Beltrol, se encuentran también algunas ruinas, en las que fueron halladas dos monedas en 1861, muy bien conservadas; una de plata, en cuyo anverso se vé el busto del Emperador, y la leyenda TI. CAESAR DI. AVGVST. y en el reverso la Victoria sentada sobre un taburete empuñando una lanza y la leyenda PONTIF. MAXIM. La otra medalla es de cobre, dedicada a Antonino, y tiene su busto en el anverso con ésta leyenda ANTONINVS AVG. PIVS y en el reverso la Victoria y ésta leyenda, TAP. COL. III. Estas medallas, que tenemos en nuestro monetario, nos inclinan a pensar, que en tiempos del emperador Antonino se fortificaría nuestra plaza con castillos montanos, como fuertes avanzados, para dar la voz y

nan a pensar que sobre el *Mons-acre* había una célebre fortificación. Y ciertamente que sería el lugar más apropiado en aquellos tiempos en que no conocían las armas de fuego. En el siglo XII, se llamaba Moxaca, según leemos en la carta puebla de Alcañiz. Hoy corrompido el nombre, llamamos a este monte Moysacre» (9).

En efecte, al cim d'aquesta muntanya de 1275 m. d'altura, on es troba El Molló de Moixacre, apareixen indicis d'un hàbitat de l'Edat del Bronze, amb escassos fragments ceràmics, sobretot per l'aiguavés SE. Degué tractarse d'un petit poblat fortificat amb una torre.

Altre jaciment semblant degué ser el que hi havia en El Corral de Santa Agueda, a més de 1240 m. d'altura, al cim on avui dia hi ha unes instal·lacions d'ICONA i televisió que l'han transformat totalment; només poden recullir-se pel vessant SE alguns fragments ceràmics d'aquesta època. Diu al respecte J. Segura: «Esta sierra (llamada antiguamente de Avinsilona y hoy de Santa Agueda) divide los términos de Morella y Ballibona, enviando sus aguas en la vertiente del norte al río de Ballibona y en la del sud al barranco de Vallivana. Conservanse algunos vestigios de una fortificación antigua, cuyos cimientos, que apenas asoman sobre la tierra, son de piedra sin argamasa. Parécenos, que sería alguno de los castillos montanos, que sirvieron de punto avanzado, ya que su posición es la más ventajosa, por alcanzar con la vista el Maestrazgo de Montesa» (10).

Una troballa ben diferent de què ens dóna constància és una necròpolis medieval apareguda en fer L'Hostal Nou, possiblement un cementeri musulmà de Morella: «Al levantarse el *Meson Nuevo* descubrióse un vasto cementerio, y quisieron darle el nombre de *Meson de las Calaveras*, y hace poco tiempo, al zanjar los cimientos de la capilla dedicada a María de Vallivana, vimos una larga línea de sepulcros con losas toscas, según costumbre de los árabes, y los esqueletos medio podridos, que nos decían, aquí acabó nuestra vida en sangrienta lid. El llano conserva el nombre de *El Pla de la Batallera*, a media legua de Morella en la carretera de Valencia» (11).

L'autor no va trobar indicis del poblat existent a La Mola de Morella la Vella, però recull, en canvi, una curiosa tradició popular sobre la fundació de Morella, i la seua descripció contrasta clarament amb la notícia que més endavant veurem de J. J. Senent: «La semejanza que á primera vista presenta el pico oriental de esta montaña habrá dado motivo a llamarla *Morella la Vella*; pero examinada de cerca no es otra cosa, que una loma que subiendo de la parte de Aragón acaba con un cabezo a la vista de Morella, y forma un pico, como si fuera un castillo ruinoso. Sin embargo en el siglo XIV se llamaba ya la masía que está en la cueva, *Morella la Vella*. Hay quien juzga que esta cueva sirvió de asilo al Cid, y que se llamó la *cueva del Cid*, de la que hace mención Escolano. Pero nosotros no hemos encontrado memoria alguna con tal nombre. Hemos visitado esta montaña y no se halla rastro alguno de edificios antiguos. Preguntado uno de los ancianos, si había encontrado algún cimiento o piedras sillares, nos contestó, que jamás había visto restos de algún edificio. Nos pareció manifestar nuestra curiosidad, en saber de dónde le venía el nombre a aquel monte; y con mucha formalidad, nos dio una *cabal satisfacción*, refiriéndonos lo que había oído a sus abuelos. Este nombre, dijo el anciano, le viene porque al determinar levantar una población con el nombre de Morella, eligieron este sitio. Se buscaron trabajadores y comenzó la obra. Pero cuando por la noche dejaban sus herramientas, sin saber quién ni cómo, las transportaban al lugar en donde ahora está Morella; y como esto se repitió hasta tres veces, el director conoció que era voluntad de Dios el que Morella se fundase en donde hoy la vemos; pero quedó el nombre a esta montaña para recordar el primer propósito» (12).

En altre lloc de la seua obra, J. Segura ens parla d'unes ruïnes que corresponen a un poblat ibèric, en què s'havien trobat dues monedes romanes, un denari de Tiberi i un bronze d'Antoní Pius: «En las cercanías de la masía de Beltrol, se encuentran también algunas ruinas, en las que fueron halladas dos monedas en 1861, muy bien conservadas; una de plata, en cuyo anverso se vé el busto del Emperador, y la leyenda TI. CAESAR DI. AVGVST. y en el reverso la Victoria sentada sobre un taburete empuñando una lanza y la leyenda PONTIF. MAXIM. La otra medalla es de cobre, dedicada a Antonino, y tiene su busto en el anverso con ésta leyenda ANTONINVS AVG. PIVS y en el reverso la Victoria y ésta leyenda, TAP. COL. III. Estas medallas, que tenemos en nuestro monetario, nos inclinan a pensar, que en tiempos del emperador Antonino se fortificaría nuestra plaza con castillos montanos, como fuertes avanzados, para dar la voz y

ensanchar la línea de defensa». Més endavant afegeix sobre el mateix: «(...) en las ruinas de la torre, que se hallaba en el monte, cerca de la masía llamada Beltrol se encontraron dos monedas de este emperador, una de plata y otra de cobre, en el hueco de una piedra sillar» (13).

En la mateixa línia, les notícies numismàtiques recullides a l'obra de J. Segura són nombroses i de gran interès. L'afecció d'aquest autor pel col·leccionisme de monedes el va portar a reunir un monetari de més de cincents exemplars, segons notícia del seu nebot R. García (14). La seua procedència era íntegrament de la comarca i dels seus voltants. Segons F. Mateu, qui recull les referències numismàtiques de la seua obra, J. Segura va llegir la seua col·lecció al Seminari de Tortosa, havent-se perdut l'any 1936 i recuperat, almenys en part, temps després (15). Segons notícia de M. Milian i Boix, el que resta d'aquella col·lecció es conserva barrajat amb una altra, essent impossible la seua identificació.

Sobre l'abundància de monedes ibèriques i la diversitat de seques a la nostra comarca, J. Segura fa una clara al·lusió: «Apenas podemos remover las ruinas de nuestros castillos montanos o de poblaciones destruidas, sin tropezar con monedas celtiberas, y son tan abundantes en esta montaña, que en nuestro monetario tenemos más de cuarenta clases de estas medallas» (16).

Un d'aquests llocs on es troben monedes ibèriques i romanes és, precisament, El Castell de Morella: «Y nos inclina a pensar que nuestro castillo estaría ocupado por fuerzas militares, cuando entre la fuerte argamasa de algunos paredones, se descubren multitud de medallas celtiberas, y algunas romanas, como testimonios que nos revelan los que levantaron aquellos muros y torres» (17).

A partir del comentari sobre una moneda de MVN. HIBERA IVLIA trobada pels voltants de Cantavella, i publicada pel rector J. Prades l'any 1596 (18), J. Segura s'estén sobre les monedes d'aquesta seca fent interessants precisions metrològiques: «Se ha escrito mucho sobre las célebres monedas de Hiberia, hasta se ha delirado, pero siempre con referencia a una, encontrada en los campos de Cantavieja, que descifró malamente el Dr. Prades, y soñaron con él Diago, Escolano y otros autores por otra parte juiciosos y respetables. El P. Flores y el continuador de *La España Sagrada*, el P. Risco, abrieron algo los ojos, y nosotros, que poseemos algunas de esas medallas, muy bien conservadas, en nuestro monetario, parécenos tener la vista más clara (...)

«Las monedas tienen unos quince milímetros de diámetro, pero parecen cortadas con instrumentos a golpe repetido, sin que sean perfectamente circulares, sino más bien romboidales. En el anverso tienen una nave cubierta de velas y jarcias, y un marino remando. No tienen leyenda en el contorno, sólo en el exergo se lee ILERCAVONIA. En su reverso hay otra embarcación con una vela sola, y muchas jarcias que suben de proa hasta el mástil, y en su exergo, en dos líneas, MVN. HIBER. IVULIA. Su metal es tosco, como si estuviera vaciada y no grabada con cuño. Los caracteres son romanos.

«Su módulo es igual, pero las de Tortosa son más circulares. En el anverso se ve el busto de Tiberio y una leyenda al contorno cuyas letras romanas tienen la cabeza al interior AVGVST. TI. CAESAR. CIVI, AVGE. En el reverso una nave, y a su pié, en el exergo DERT. Y en una segunda línea se curva alrededor; ILERCAVONIA. Su metal es más cobrizo y los grabados con más corrección» (19).

I més endavant afegeix: «Por fortuna las tenemos abundantes, no gastadas, sino conservadas perfectamente, idénticas a las que Prades describe, (...) en el anverso de la medalla se ve una nave con velas y un marino remando, y la leyenda del exergo MVN. HIBER. y al pie IVLIA. Municipio Hiberia Julia. En el reverso otra embarcación y en su exergo ILERCAVONIA, región en donde se encontraba la ciudad Hiberia.

«(...) El tener en nuestra mano algunas de las monedas de Prades, nos ha hecho conocer el error que padeció al descifrarlas» (20).

Parlant d'una altra seca, continua: «Las medallas romanas de Valencia manifiestan la fertilidad del terreno. En el anverso tienen una testa que parece de un joven guerrero, con casco romano, adornado de penacho, y una leyenda al contorno, que dice = C. LVCIE. C. MVNIO Q. En el reverso el vaso de Amaltea, cruzado por saetas, y en el exergo VALENTIA. Escolano copió esta medalla con bastante exactitud (T. I. núm. 655) nosotros tenemos algunas a la vista y las hemos cotejado» (21).

Finalment, i més en general, conclou: «Muchas de las ciudades tenían el privilegio de acuñar moneda. Entre las nuestras, además de Hiberia, Tortosa y Morella, de las que hemos dado cuenta en nuestra *sección geográfica*, se encuentran monedas de Histra (cerca de Alcalá), Osikerda (Mosqueruela), Cartago-Vetus (Cantavieja) y otras cuya correspondencia nos es dudosa» (22).

A partir de la notícia que P. A. Beuter dóna sobre l'existència al seu temps d'una inscripció a La Vespa, J. Segura fa una interpretació pròpia que justifiqués la seua presència: «En la partida de la Vespa, en tiempos del historiador Beuter se conservaban las ruinas de un castillo montano, sin duda del tiempo del emperador romano Antonino, pues se hallaba una lápida, que nosotros copiamos, ya que no nos parece la misma, que de este Emperador vemos hoy dentro de la población» (23). J. Segura és el primer autor en plantejar la hipotètica dualitat d'inscripcions: una la citada per P. A. Beuter, i altra la conservada a l'antiga Casa de Piquer, que en realitat són la mateixa.

L'esperit crític de J. Segura es reflecteix en aquesta altra qüestió: «Se ha escrito que en el barranco de Vallivana había un templo consagrado a Júpiter y a Diana, noticia que debemos a Gasulla de Ursino y á un anónimo que a principios del pasado siglo lo aprendió del mismo Gasulla. No sabemos de donde sacaron esta noticia de nuestra religión antigua; nosotros nada hemos visto y aceptamos con desconfianza lo que sólo cuenta poco más de un siglo de antigüedad» (24).

En aquesta altra recull una troballa que ens podria ser de gran interès, però que ens serveix de ben poc per la manca de dades concretes que acompanyen la informació: «Pero no cabe duda de que se veneraba al dios Pan o Fauno, y en algunos puntos de nuestras montañas a Mercurio. De lo primero nos hace fe una lápida encontrada en el siglo XVII que se ha perdido, y de Mercurio lo testimonia un ídolo de bronce hallado en los Castillejos, de altura de un palmo valenciano, que nosotros hemos tenido mucho tiempo en nuestro poder, y que ahora se halla en la casa de los Señores de Cardona, de Castellón» (25).

La qüestió de la identificació de Morella amb l'antiga ciutat de *Bisgargis* sembla que fou plantejada per primera vegada per F. Diago en 1613: «Y yo tengo por claro que Morella es la de Bisgargis, que primero se dijo Brigancio, y dio nombre al río que nace en su término, y passa por delante della. Que sin duda le tuvo de Brigancio, y el que agora tiene de Bergantes lo significa» (26). Aquesta identificació, com el mateix F. Diago fa veure, deu arrancar de la semblança fonètica entre el topònim d'aquesta ciutat i l'hidrònim Bergantes, que originàriament denominava el tram de riu que s'estén entre El Forcall i El Riu Guadalope. En aquest sentit, ja P. A. Beuter, en 1538, diu: «De aquest (rei) Brigo se nomenà Brigàncium lo riu de Morella, que en vulgar se diu Bergantes» (27). Després, aquesta reducció serà recollida sistemàticament per la majoria d'erudits i historiadors, entre els quals cal destacar, evidentment, J. Segura (28). Un dels arguments que utilitza l'historiador morellà per a provar que l'antiga *Bisgargis* estava situada en Morella és la referència a una hipotètica moneda d'aquesta antiga ciutat: «Pedro de Marca copia una medalla de esta población, sin duda la misma de Galzio, en la que se leía MVN. BISGARIS, municipio Bisgargitano, (...)» (29). Però aquesta prova numismàtica difícilment pot ser admesa, ja que, como va apuntar N. Ferrer en 1876 (30), no es coneix cap paral·lel a la bibliografia especialitzada, cosa que fa pensar que realment l'antiga ciutat de *Bisgargis* no degué encunyar moneda.

En 1836, el canonge M. Cortés, basant-se en una cita de D. J. A. Cavanilles, en què que com ja hem vist descriu les ruïnes d'un castell assolat a la vora d'El Riu Bergantes, situa en El Forcall la ciutat de *Bisgargis*, reduint a Morella la localitat de *Castra Aelia*, que apareix citada per l'historiador romà Titus Livi l'any 77 a. E. com a campament de Sertori (31). Aquesta reducció, que contradiu l'opinió ja aleshores generalitzada segons la qual aquesta ciutat degué estar ubicada en Morella, fou rebutjada pel nostre arxipreste, qui atribueix les ruïnes de La Roca del Migdia a unes fortificacions del segle XV: «Nosotros, que hemos visitado con más calma las ruinas que sorprendieron a Cabanilles, sino supiéramos la época precisa en que se construyó aquella fortificación, las mismas ruinas nos dijeran, que no eran de tiempos romanos, pues se conocía ya el uso de la pólvora (...) allí se conservan los restos de una batería con sus cañones, y los romanos no conocieron la pólvora. ¿Cuándo se fortificó el cabezo de la muela de Miró? Nosotros lo diremos (...) En 1411 los panciales del conde de Urgel se fortificaron en Forcall,

y los de Morella y Alcañiz, reforzados por los Centelles de Valencia, sacaron los cañones de esta plaza para reducirles a la obediencia de los parciales de Fernando de Antequera (...) Al Forcall se dirigieron todas las fuerzas y mientras la caballería se acampó en los llanos y cauces del río, y algunas compañías se parapetaron en los puntos más ventajosos, subieron la artillería a la muela de Miró, construyendo baterías en el cabezo occidental, a tiro de bombardas de la población. Duraron algunos días las obras, levantando un muro alrededor; pero comenzó el ataque y como los sitiadores se hallaban en punto tan ventajoso, por recorrer con su vista las calles del Forcall, era mucho el daño que sufrían los sitiados. No pudiendo ya resistir el nutrido fuego de las bombardas y arcabuces de los sitiadores, les fue preciso entregarse» (32). A La Roca del Migdia, però, degué haver una primera ocupació durant l'Edat del Bronze, ja que d'aquesta època sembla que són els nombrosos fragments ceràmics que es troben majoritàriament pels vessants S-SE, com ja va assenyalar J. Eixarch (33).

Per altra banda, i com queda clar, en aquesta erudita polèmica sobre la localització de *Bisgargis* no entrava en un principi el jaciment existent a La Moleta dels Frares (El Forcall), ja que aquest no apareix a la bibliografia més que quaranta anys després de la publicació de l'obra de M. Cortés. Serà l'any 1876, quan el descobriment d'aquesta nova ciutat hispano-romana, que N. Ferrer plantejarà la seua identificació amb *Bisgargis* (34). Finalment, i respecte de la ubicació de *Castra Aelia*, que com hem vist M. Cortés identifica amb Morella, l'investigador alemà A. Schulten situa aquest campament a la confluència d'El Riu Jalon amb L'Ebre, hipòtesi que han vingut mantenint autors posteriors (35).

La ciutat hispano-romana de *Bisgargis*, el topònim de la qual indica el seu origen ibèric, apareix per primera vegada a les fonts clàssiques al segle I d. E., en una coneguda cita del naturalista Plini (III, 23): «*Tarracone disceptant populi XLII, quorum celeberrimi civium Romanorum Dertosani, Bisgargitani (...)*». Plini situa aquesta localitat en el Convent Jurídic Tarraconense, i cita els seus habitants entre els més coneguts d'aquest. Degué tractar-se, com ja va indicar l'investigador francès E. Albertini, d'una localitat amb categoria jurídica de municipi (36). Més endavant, al segle II, el geògraf alexandri Ptolomeu la cita de nou entre les localitats del territori ilercavó, donant una variació en la grafia del topònim a la segona síl.laba, que apareix com a *Biscargis*. Aquesta dualitat en la grafia, que pot ser considerada normal en els topònims antics a les fonts clàssiques, és la causa evident de la dualitat que també apareix a les obres erudites, i pot explicar-se pel fet que a les transcripcions llatines de mots ibèrics, el fonema velar *k* es sonoritza normalment en *g*, alternant-se en ocasions ambdues grafies. Per altra banda, i segons les dades astronòmiques de Ptolomeu —tot i tenint en compte la inseguretat d'aquest tipus d'informació— podem suposar, basant-nos en la ubicació d'altres ciutats veïnes de més segura localització, que la seua reducció a Morella resulta realment forçada, i que aquesta ciutat degué estar situada més al Nord, possiblement pels voltants d'El Riu Ebre.

Quant a l'hidrònim Bergantes, que per la seua relativa semblança fonètica amb el topònim *Bisgargis* sembla que ha estat la base de la identificació d'aquesta ciutat amb Morella, apareix citat per primera vegada a la carta pobla de Morella de l'any 1250: «(...) *et transuersat illos ualles et transuersat riuum Vergantes per fundonem de Villar de Nicholao (...)*» (37). Com fa veure l'il.lustre lingüista català J. Coromines, en aquest hidrònim destaquen dos elements d'interès: l'arrel *Berg-* i la terminació *-es* (38). L'element *Berg-* presenta una similitud fonètica indubtable amb l'arrel cèltica *Briga-*, amb una presència important a la Península Ibèrica. Sobre aquesta base, Bergantes podria derivar de *Brigantes*, topònim que es troba molt estès en àrees lingüístiques indoeuropees, i que significa «els que viuen a les terres altres»; de fet era nom de sengles tribus britàniques i hibèriques. En conseqüència, és possible formular la hipòtesi segons la qual els *Brigantes* degueren ser els habitants d'origen cèltic de les terres altes d'Elis Ports, que caldria identificar, a nivell de cultura material, amb les influències que hi arriben dels Camps d'Urnes d'El Baix Aragó. Per altra banda, als paral.lels d'aquest hipotètic topònim original apareix sovint l'acusatiu cèltic *Brigantas*, la terminació del qual podria ser l'origen de l'actual terminació en *-e*, i no resultaria estrany el suposar que la forma llatina *ad Brigantas* es referesca, en aquest cas, al nom d'una localitat i també al riu que hi passava, i que després de desaparèixer aquella, restàs l'hidrònim com el darrer testimoni del primitiu topònim. La termi-

nació en -es, amb la conservació de la vocal entre consonants, podria explicar-se igualment per la fonètica mossàrab, ja que la seua presència no es pot justificar segons la catalana.

La documentació arqueològica no és excessivament rica a l'hora d'intentar esbrinar l'antiguitat de l'ocupació humana d'El Castell de Morella, tant per les importants transformacions sofertes pel lloc al llarg dels segles, com per la manca d'excavacions arqueològiques que podrien aportar una valuosa informació al respecte. I no podem oblidar que l'estudi de les restes de cultura material, és dir, l'arqueologia, és l'única possibilitat de fer història quan falta la documentació escrita. Per les característiques del lloc, amb bones possibilitats defensives, és probable l'existència d'un primer moment d'ocupació a l'Edat del Bronze. L'hàbitat ibèric pot documentar-se per la troballa de ceràmica d'aquesta cultura i també per les monedes citades per J. Segura, i altres aparegudes posteriorment, com és el cas d'un as de la seca de *Ke/se* (39).

Les troballes d'època romana es redueixen també a monedes, l'origen de les quals cal cercar amb deteniment, ja que, com també ocorre amb les ibèriques, la majoria de les que s'atribueixen a Morella no tenen procedència segura, i quan la coneixem resulta que han estat trobades en diferents llocs. Monedes romanes, trobades amb seguretat al recinte urbà i castell de Morella, coneixem un bronze de Vespasià, altre de Trajà, altre de Faustina filla i un mitjà bronze de Magnenci trobats al recinte del castell; un bronze de Claudi trobat a la plaça de l'Arxiprestal i altre de Neró trobat a La Costa de la Mare de Déu (40). La cronologia que donen aquestes sis monedes és dels segles I-II i IV d. E, i la seua presència no pot ser interpretada com una evidència decisiva de l'existència d'una ocupació estable del lloc.

També a aquesta època s'han atribuït determinades parts de les fortificacions del castell, però realment no hi ha cap tros d'aquestes que pugui ser considerat amb seguretat com a obra romana (41). Amb aquesta escassa documentació arqueològica ens resulta pràcticament impossible determinar el caràcter del possible hàbitat hispano-romà de Morella. La continuïtat en l'ocupació del lloc almenys des de l'Edat Mitjana dificulta qualsevol tipus d'estudi sobre aspectes. A mode d'hipòtesi pot plantejar-se la següent evolució del poblament: una vegada desaparegut el centre urbà i possible municipi existent a La Moleta dels Frares (El Forcall) a la crisi del segle III, El Castell de Morella podria haver començat a ocupar-se de manera estable a la Baixa Romanitat, quan la població s'encastella de nou davant la situació d'inseguretat existent; al llarg de l'Alta Edat Mitjana es consolidaria el seu paper d'hàbitat fortificat, arribant a convertir-se, ja a la baixa època musulmana, en el centre administratiu i quasi urbà d'un ample territori, l'actual comarca d'Els Ports, possiblement hereu en la seua extensió de l'antic territori municipal de la ciutat hispano-romana que hi hagué a La Moleta dels Frares (42).

En 1873, B. Mundina planteja el possible origen antic de Vilafranca en base a unes troballes monetàries, potser relacionades amb les ja citades ruïnes de La Vilavella: «En las inmediaciones de esta villa se han hallado algunas monedas celtíberas, saguntinas y de varios emperadores romanos, lo qual da lugar a serias reflexiones sobre el origen de esta población» (43).

La troballa de destrals de pedra polida és també notícia recollida per diferents autors, com també veurem més endavant. Així, N. Ferrer, a una conferència que sobre el tema va dictar a la Societat Arqueològica Valenciana en 1874, assenyala ja l'abundància de les nomenades popularment «pedres de foc» en aquestes terres muntanyenques que s'estenen a cavall entre les províncies de Castelló i Terol: «Pasando luego á enumerar los hallazgos de *pedras de rayo* verificadas en España, se fijó en las del Maestrazgo en donde también son abundantes y se las conoce con ese nombre, considerándolas el común de las gentes producto de las exhalaciones meteóricas o de las centellas: allí se las encuentra en la superficie de la tierra y en el hueco de las cavernas, aisladas y solas, y en compañía de restos humanos; en lo más alto de las mesetas de las montañas y en las laderas de los valles, siendo numerosas principalmente en los puntos altos y poco accesibles. Presentó a la Sociedad varias recogidas por el mismo en los alrededores de Morella, de Mirambel, de Cantavieja, de Forcall, Zurita y Peñarroya: una sin pulir sacada de un enterramiento junto con siete esqueletos humanos, punzones, vasijas toscas de barro y hierros parecidos á lanzas: otra pulida, con aristas, y bien conservada, siendo la mayor parte de ellas de diorita (...)

» (44). També pel mateix temps, el geòleg J. Vilanova assenyala algunes troballes de destrals de pedra polida a Morella i Vallibona (45).

A finals del mes d'agost de l'any 1876 tigué lloc el que cal considerar com el gran descobriment arqueològic de la comarca: la ciutat hispanorromana existent a La Moleta dels Frares (El Forcall). N. Ferrer, natural de Mirambell i soci fundador de la Societat Arqueològica Valenciana, va ser qui va donar a conèixer aquest important jaciment arqueològic, sobre el que es publicaran diverses notícies fins a l'inici de les primeres investigacions l'any 1958 (46). De l'apassionant relació de la primera visita, passem a veure la part més significativa: «(...) Aceptando el consejo del Sr. Molinos, montaron á caballo para ganar el repecho, y apenas abandonaron el umbral de la casa y entraron en la primera cerca, notaron un cambio en el color de la tierra. De amarillenta y rojiza, como es en todos los alrededores, allí se vuelve oscura y negruzca: su superficie está toda sembrada de fragmentos de barro rojo, pulido y brillante, véñse pedazos lisos y labrados, asas, fondos de ánforas, cuellos y bocas de otras vasijas mayores. No hay camino que seguir; pero toda la falda la forman bancales de sólidas y robustas paredes aisladas, y entre las cortaduras de éstas pasó la comitiva. Observando siempre la misma abundancia de barro saguntino. A mitad pendiente y en uno de los campos, encontraron una porción de piedras rectangulares y cuadradas, bien trabajadas y sin desmoronamientos; preguntado el masovero por la presencia de aquellos sillares, dijo que aquellos y otros más, empotrados en una pared inmediata, habían salido allí mismo y en aquel estado de buena conservación, trabajando la tierra, no lejos de un desmonte donde preparaban unos hormigueros, en el centro del cual aparecieron también días antes unas ollas llenas de huesos calcinados, que rompieron los trabajadores para ver si contenían dinero. Pasando más arriba, se distinguen dos grandes lienzos de pared antigua, cimentada con cal, son paralelos y dejan entre sí algunos metros de distancia, el color oscuro de los mismos indica su vetustez. Allí comienza el banco calizo a desarrollarse, y sobre él están fundadas ambas paredes (al parecer murallas). En el espacio que las separa y sobre la roca viva, se pueden distinguir los surcos profundos de los carros, que en otro tiempo por allí pasaron, pues hoy el sitio no es accesible á este vehículo. De allí en adelante se desarrolla una gran meseta cubierta de césped, con paredes de un palmo de altura: su superficie, uniforme y bastante horizontal, se ve sembrada de barro saguntino, de ladrillos de grandes dimensiones, con una cornisa en uno de sus lados, de escorias cobrizas, de trozos de sillares, de algún chapitel de columna, de fragmentos de argamasa caliza, pulida y roja por una de sus caras, cual si fuera el desconchado de alguna pared pintada de almazarron, y de monedas de cobre y plata del tiempo de Augusto, Tiberio y Lucio Septimio Severo las imperiales, de Tarraco y Celsa las coloniales, y algunas otras celtiberas aún no descifradas; así como también alguna de familias romanas, como la Postumia.

«En uno de los puntos culminantes de la meseta y junto á unas paredes que marcaban un ángulo recto, restos sin duda de alguna edificación anterior, llamó la atención de nuestros exploradores el color negro de la tierra, más pronunciado que en el resto del monte, y allí dispusieron que cavasen los trabajadores y criados de la casa que les acompañaban. Así se hizo, y empezaron á salir grandes trozos de ánfora, ladrillos, huesos calcinados, aros de hierro y clavos gruegos de este mismo metal, mezclados con fragmentos de lámparas de barro medio destruidas y negras. Ningún objeto salía entero, á escepción de las monedas: allí apareció una muy bien conservada de Lucio Septimio, y además unas piedrecitas redondeadas de color rojo, que parecían amuletos. No muy distante de este punto había sido recogida otra, con caracteres grabados en ambas caras, marcándose en la una las iniciales RE, y en la opuesta estos tres, LOL (...) Pero la piedra más notable la había recogido el masovero días antes por aquellas inmediaciones: es una ágata pulida y labrada, lisa por una parte, y por la otra ofrece bien esculpidos, también en hueco, dos delfines y un tridente; sin duda fue piedra que sirvió para algun dize ó adorno ó alguna dedicatoria á Neptuno.

«Reconocida toda La Moleta, se repetían las ruinas con los mismos caracteres, sillares labrados, vestigios de cisternas, piedras de afilar, ladrillos con cornisas, barro saguntino y algún trozo de metal de forma regular; pero sin representar un objeto acabado y bien definido. Después de cargar á discreción con cuanto estimaron conveniente, empezaron el descenso (...)»

Fig. 3. — La Roca del Migdia (Morella).

Fig. 4. — La Peña Parda (Cinctorres).

III. — LES PRIMERES INVESTIGACIONS

Des del descobriment de La Moleta no coneixem noves aportacions a l'arqueologia nostra fins l'any 1917, quan l'infatigable investigador de camp que fou J. J. Senent dona a conèixer uns quants jaciments arqueològics inèdits i l'interessant conjunt de pintures rupestres de tipus naturalista de La Mola de Morella la Vella, l'estudi de les quals per E. Hernández-Pacheco suposa l'inici d'una tercera etapa en la història de l'arqueologia comarcal, la de les primeres recerques de caràcter científic (47). A banda d'altres jaciments ja coneguts, com La Roca del Migdia i La Moleta dels Frares, J. J. Senent en cita tres de nous: La Peña Parda (Cinctorres), on hi ha un jaciment medieval, potser ocupat inicialment a l'Edat del Bronze, que tal vegada pugui identificar-se amb El Castell de Celumna que apareix citat a la carta pobla de Cantavella l'any 1212, el topònim del qual pot ser l'origen de l'actual hidrònim de La Rambla de Celumbres (fig. 4) (48); La Mola de Sénia (Coratxà), possiblement un poblat de l'Edat del Bronze (49), i La Mola de Morella la Vella (Morella) (50).

D'aquest interessant poblat, que qualifica de ciclopi, fa la següent descripció: «(...) La parte oriental, la más elevada de esta muela, quedaba cerrada por dos gruesos muros de unos trescientos metros de longitud y que forman arco entrando al poblado. Estos muros de piedra seca sin argamasa, quedan separados por dos metros de distancia, teniendo cada muro un espesor de metro y medio y facilitaban la entrada por el extremo Norte del recinto, junto al escarpe ó defensa natural. Señálanse en el interior del recinto murado, los cimientos ó plantas de unas veinte edificaciones rectangulares, con paredes de piedra suelta de dos metros de espesor por seis metros de largo. Abundan los restos de cerámica rudimentaria con adornos digitales, y no es difícil encontrar lascas y fragmentos de sílex labrados y meteorizados. Los pedernales, tan usados en las primitivas industrias de aquellas gentes, se encuentran por toda la porción de muela que pudimos recorrer, limitada por el Oeste en la pequeña vaguada que baja desde la minúscula ermita de San Antoni (...).» I referint-se a l'abundància de troballes de destrals de pedra polida pels seus voltants, afegeix: «(...) Cosa frecuente, según manifestación del masovero de la masía indicada, ha sido el hallazgo por las laderas cultivadas de aquella montaña, durante los trabajos de labor, de hachas prehistóricas neolíticas, conocidas vulgarmente por piedras del rayo (...).» Al mateix temps, F. Beltrán, qui fa un primer comentari sobre la troballa de les pintures rupestres, cita també la troballa per part de J. J. Senent de destrals de pedra en El Boixar i Coratxà (51).

Sobre aquest mateix poblat de La Mola de Morella la Vella, M. Milian i Boix afegeix en 1952: «Muros que cierran el recinto, edificaciones domésticas circulares y cuadrangulares, según la costumbre de los iberos, de construcción tosca, grandes bloques de piedras devastadas por instrumentos similares, sin argamasa, y abundancia de pequeños fragmentos de cerámica negruzca y rojiza, por lo general sin decoramentos, compuesta de arcilla y mica con variantes de una amalgama con arcilla plomiza (...).» (52).

Com ja s'ha dit, en el mateix article, J. J. Senent anuncia el descobriment del conjunt pictòric existent a uns abrics de la mateixa mola, damunt d'El Mas de Morella la Vella, del qual fa una apassionada relació: «(...) No lejos de este poblado, sobre la faja rocosa que corona la muela y encima de la masía llamada de *Morella la Vella*, hállase una cueva de regulares dimensiones que se prolonga por la izquierda en forma de estrecha concavidad ó abrigo, orientado á mediodía. La entrada á la cueva es fácil, siendo muy peligroso el acceso á la estrecha y prolongada galería, al aire libre, situada á unos veinte metros sobre el suelo, y presentando por todo sostén una cornisa resbaladiza de medio metro de fondo. ¡Aquí encontré las primeras pinturas rupestres en la tarde del día 7 de este mes (Octubre), y á fe que nadie osará maltratarlas en semejante nido! Acostado de espaldas sobre la primera porción de cornisa, sostenido por dos hombros temerarios apoyados sobre pequeño saliente de roca, pude apresuradamente tomar calcos de algunas pinturas que contiene este abrigo.

«Difícil me fue, por lo dicho, averiguar las figuras que contiene esta galería de unos treinta metros de largo, pudiendo apreciar, a distancia, unas cuarenta, todas ellas de color rojo siena tostado, tamaño de cuatro a diez centímetros, y representando cazadores, cabras, ciervos y toros. Advertido por tan sorprendente hallazgo, volví al día siguiente desde Morella en busca de

nuevas pinturas, encontrando dos cuevas más, pintadas sobre el mismo escarpe de la montaña. Una de estas cuevas sólo tiene una mancha informe de color, y la otra, la llamada *Cova del Roure* (diez metros de larga, tres de profundidad y metro y medio de alta), contiene, admirablemente conservadas, unas veinte figuras (...)» (53). Aquesta darrera escena a què es refereix J.J. Senent, la lluita dels arquers, fou picada algun temps després del seu descobriment. En 1924 foren declarades Monument Històric Nacional, i encara avui segueixen sense protecció oficial i gestionades per particulars.

En 1918 es van trobar en terres d'El Mas de les Solanes (Morella) unes restes arqueològiques que van ser visitades a l'estiu de 1919 per M. Bordàs, i en setembre de 1929 per M. Milian i Boix, a qui he d'agrair l'atenció que ha tingut amb les meues consultes (54). Segons pot deduir-se de les diferents referències recullides, es tractava de dos jaciments pròxims i de diferents èpoques. Per una banda hi havia una necròpolis, constituïda per 23 sepultures d'inhumació fetes amb lloses, en una de les quals aparegué una copa de vidre de color verd. A la zona alta del turó immediat hi havia restes d'habitació, entre els que es va trobar ceràmica de pasta grollera negrosa feta a mà, altra blanquinosa amb solcs acanalats al coll, una peça de ceràmica en forma de cercle, una plaqueta quadrada de bronze d'uns 2 cm. de costat amb un forat enmig, ferro rovellat, sílex, petxines, ossos d'animals, dents de porc senglar i cavall, etc. Aquestes restes podrien correspondre a dos moments diferents d'ocupació del lloc: un inicial de l'Edat del Bronze i altre posterior, d'època medieval. Més lluny hi havia restes d'una construcció de planta quadrada, d'uns 5 m. de costat, amb parets fetes de pedra seca, prop de la qual es van trobar 3 peces de molí, un anell de bronze, una peça també de bronze en forma de gla i dues monedes ibèriques, una de les quals és possiblement un as de la seca *Untikesken* (55). Aquestes altres restes corresponen indubtablement a un poblat ibèric, l'ocupació del qual degué arribar fins els segles II-I a. E.

En 1919, l'investigador francès E. Albertini recull un fragment d'inscripció llatina conservada a la col.lecció de M. González, de València, procedent de La Moleta dels Frares (El Forcall), que ha passat fins ara molt desaparebuda (56).

A la seua sistematització de l'arqueologia castel·lonenca, en 1924, P. Bosch recull —amb altres jaciments coneguts com La Mola de Morella la Vella— algunes troballes inèdites a la nostra comarca (57). En primer lloc fa referència a la col.lecció de destrals de pedra polida de l'enginyer L. Alloza, conservada al Museu de Belles Arts de Castelló, de la qual assenyala la procedència d'alguns exemplars trobats a Morella i Vallibona (58); de la col.lecció de J.J. Senent cita destrals, una punta de sageta i diverses peces també de sílex procedents de Xiva i diverses destrals d'Olocau del Rei, Coratxà i La Tinença en general; de l'antic Museu d'Història Natural de l'Institut de Castelló, cita diverses destrals recullides pel coronat A. Boscà per terres de Morella; del Museu Arqueològic de Barcelona, cita destrals de Coratxà recullides per M. Pallarès; del Museu de Ciències Naturals de Madrid, cita una destral trobada a La Mola de Miró (Morella), i per últim, procedent de Bel, també de la col.lecció de J.J. Senent, cita una punta de sageta de bronze amb aletes però sense nervi central (59).

Trobades a Olocau del Rei, M. González cita en 1927 dues monedes, un as de *Bolskan* i un semis d'August de *Tarraco*, que fan pensar en un origen antic d'aquest poble (60).

F. Alvarez, en 1929, cita un osculatori de bronze, una espècie d'amulet consistent en una vareta amb un anell en un extrem i dos coloms afrontats a l'altre, de la col.lecció de J.J. Senent, trobat al terme d'El Portell, que P. Palol data al segle VII d. E. (61). En 1934, l'investigador alemany H. Zeiss recull, amb aquesta peça, una civella de cinturó de bronze, amb una rica decoració gravada fent motius vegetals estilitzats, procedent de Bel, de la mateixa col.lecció, que P. Palol data al segle VI d. E. (62). Aquestes dues peces de singular importància, actualment perdudes, són fins ara els únics testimonis arqueològics d'època visigoda trobats en terres de Castelló.

No coneixem una altra troballa arqueològica a la nostra comarca fins l'any 1947, quan es van descobrir les pintures rupestres de tipus naturalista de La Cova del Polvorí (La Pobla de Benifassà) durant les obres de construcció del pantà en El Barranc dels Rossegadors, en què aquestes van ser en part danyades. Aquest nou conjunt pictòric va ser estudiat pel prehistoriador tarraconense S. Vilaseca, qui va individualitzar un total de 79 figures (63).

Més endavant, en tres anys consecutius, trobem una primera notícia referida a La Moleta dels Frares, en 1952, en què M. González cita la troballa de llosetes romboïdals de ceràmica d'un paviment romà (64), i altres dues referides a Catí: en 1953, J. Puig assenyala l'existència de restes constructives i enterraments pels voltants de La Font de Dalt, probablement pertanyents a una ocupació medieval (65), i en 1954, el pintor castellanenc J.B. Porcar cita un poblat, possiblement de l'Edat del Bronze, en El Castellar de Mala Cabrida (66).

IV. — L'ARQUEOLOGIA CIENTÍFICA

La primera excavació arqueològica a la nostra comarca es va fer en 1957 al poblat de l'Edat de Bronze de L'Ereta del Castellar (Vilafranca), organitzada pel S.I.P. de la Diputació de València, als magatzems del qual es conserven els materials arqueològics recuperats, l'estudi dels quals no va ser publicat fins l'any 1968 (67).

L'any següent, 1958, l'arqueòleg menorquí J. de C. Serra visita La Moleta dels Frares (El Forcall) convidat per un grup local d'aficionats, fent un sondeig arqueològic inicial i elaborant un primer informe tècnic del jaciment dins del context arqueològic comarcal, en què a més a més dóna a conèixer una nova inscripció llatina procedent d'aquest jaciment (68). També, pel mateix temps, F. Mateu comença la publicació de la sèrie monetar de La Moleta, que anirà veent la llum en diversos articles (69). Dos anys després, en 1960, s'organitza la primera, i fins ara l'única, campanya d'excavacions arqueològiques en aquest jaciment, a càrrec del S.I.P. de la Diputació de València, que fou dirigida per l'aleshores sots director d'aquesta institució, E. Pla. Sobre els resultats d'aquesta campanya es va elaborar un informe tècnic que va ser parcialment publicat al programa de festes de l'any 1969 (70). Els materials arqueològics recuperats en aquesta excavació van estar dipositats als magatzems del S.I.P. fins l'any 1983, en què foren traslladats al S.I.A.P. de la Diputació de Castelló, on actualment es conserven.

Després d'aquests quatre anys d'intensa activitat que tan bones perspectives semblaven obrir, l'arqueologia comarcal pateix de nou un llarg abandonament per part dels investigadors. Només coneixem algunes notícies aïllades, com ara les que proporciona M. Millian i Mestre en 1967 sobre restes arqueològiques de caràcter desconegut a La Balma (Sorita), La Vega del Moll i El Mollí del Sol de la Vall (Morella), on es va trobar un conjunt de peces de teler (71).

A finals dels anys seixanta i principis del setanta va realitzar prospeccions arqueològiques per la zona de Vilafranca, S. Gómez, dels resultats de les quals queda únicament constància del descobriment de les pintures rupestres de tipus naturalista existents a La Covatina del Tossalet del Mas de la Rambla (72).

A les diferents edicions de l'obra de F. Ortí trobem també algunes referències arqueològiques, com la que fa al·lusió a l'abundància de monedes ibèriques per terres de Morella amb diverses representacions: cavalls, caps de bou, llops i mussols, que s'utilitzaven per al «joc dels diners roïns», i també de destrals de pedra polida (73).

També, en 1972, tenim la notícia de F. Mateu sobre la troballa d'una moneda hispanoromana, un semis de Tiberi de la seca de *Dertosa*, en El Barranc de la Mare de Déu de la Font (Castellfort) (74).

L'any 1977 suposa un relleu en l'interès per l'arqueologia comarcal, amb la publicació de l'interessant treball de l'epigrafista alemany G. Alföldy sobre la inscripció llatina conservada a l'antiga Casa de Piquer de Morella, on proposa una nova lectura del text en que apareix el nom d'una comunitat urbana anomenada *Lesera*, citada pel geògraf romà Ptolomeu al segle II d. E., que l'autor situa en el jaciment existent a La Moleta dels Frares (El Forcall) (75).

En 1979 apareix publicat un interessant article al Butlletí de Cinc-torres sobre l'arqueologia d'aquest terme municipal, amb referència a quatre jaciments: La Torre Solsona, probablement medieval; La Torre dels Moros, una fortificació possiblement de baixa època musulmana; la Torrassa, altra torre potser d'època ibèrica, i La Penya Parda, on es conserven les ruïnes d'un castell de baixa època musulmana sobre el que ja hem parlat (76).

També en aquest mateix any apareix publicat el primer estudi sistemàtic de l'arqueologia d'un terme municipal de la comarca, el de Vilafranca, per l'autor d'aquestes línies, producte d'intensos treballs de camp fets des de 1973, que posteriorment encara ha estat eixamplat (77).

J. Eixarch, en 1980, a un treball de síntesi realitzat amb motiu del centenari del descobriment de La Moleta dels Frares, cita alguns jaciments arqueològics inèdits localitzats pel mateix autor, com Sant Pere dels Coixos, un poblat de l'Edat del Bronze amb un segon moment d'ocupació en època ibèrica, situat entre els termes d'El Forcall i La Todolella, i La Mola de Miró (Morella), on apareix ceràmica prehistòrica, potser també de l'Edat del Bronze (78).

En 1981 apareix publicada una nova inscripció llatina procedent de La Moleta dels Frares (79), i per últim, ja en el present any 1984, jo mateix he presentat com a tesi de Llicenciatura un estudi monogràfic sobre aquesta ciutat hispano-romana, que anirà publicant-se en diferents articles i més endavant, en un futur esperem que no massa llunyà, com a monografia en un volum digne de l'interés i importància d'aquest jaciment (80).

FERRAN ARASA I GIL

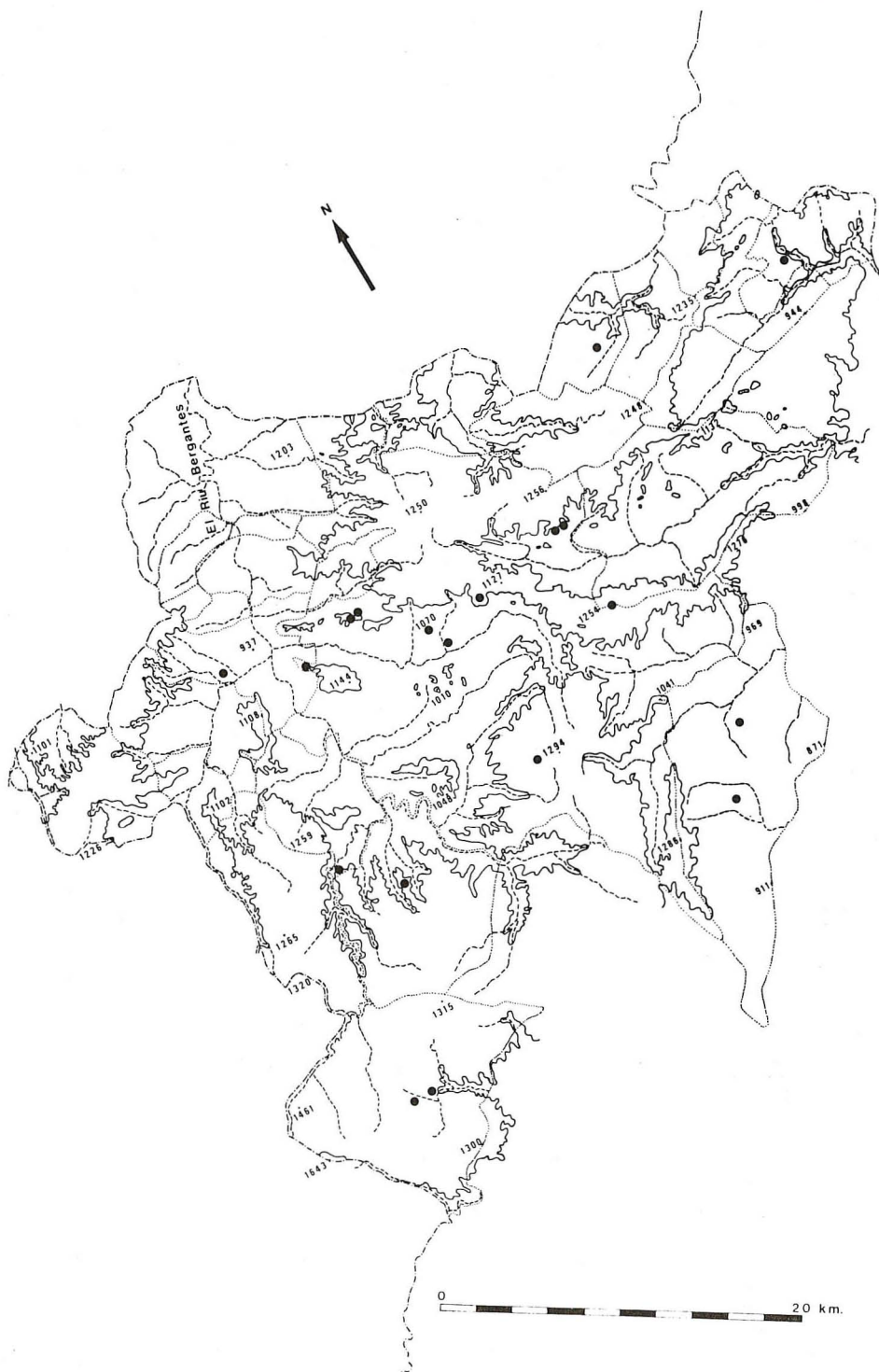

Fig. 5. — La comarca d'Els Ports, amb la localització dels jaciments coneguts fins 1957.

NOTES

(1) Sobre la història de l'Arqueologia en El País Valencià són fonamentals els treballs de Mª V. Goberna: GOBERNA, 1981, 1983 a i b, especialment aquest darrer, amb interessants referències al context històric.

(2) MASSANA, 1530. He d'agrair a F. Olucha la seua col·laboració desinteressada en la transcripció d'aquest document.

(3) BEUTER, 1538, f. XLVIII; també apareix a la segona edició d'aquesta obra, ja en castellà, en 1604: BEUTER, 1604, p. 3. Després serà recollida per una nombrosa bibliografia: AGUSTIN, s/a., f. 31 (es tracta d'un manuscrit del segle XVI); GRUTER, 1602, p. XIX; ESCOLANO, 1611, col. 688; ROSELLO, s/a., f. 177 (anterior a 1716, any de la mort d'aquest il·lustre arcipreste forcallà); MURATORI, 1739, p. IX, n° 4 CEAN, 1832, p. 95; HÜBNER, 1867, p. 534 = CIL II 4.052; SEGURA, 1868, I, pp. 116-117, i II, pp. 351-352; MIRALLES, 1868, p. 37; MUNDINA, 1873, p. 385; MIRALLES, 1902, p. 657; SARTHOU, s/a., pp. 656-657 i 672 (apareix vers 1917); FLETCHER I ALCACER, 1955, pp. 346-347, n° LXXV-LXXVI; ORTI, 1971, pàgs. 12 i 14; VIVES, 1971, p. 21 = ILER 96; RIPOLLES, 1976, p. 257, n° 90; EIXARCH, 1977 a i b; 1980, p. 20 i ss., i 1982, p. 73 i ss.; ALFÖLDY, 1977; ARASA, 1984, pp. 66-75 i 78-86, i ARASA, 1984, en premsa.

(4) ESCOLANO, 1611, col. 684; VALCARCEL, 1852, p. 37, n° 67, làm. 7; MIRALLES, 1868, p. 36; CIL II 4.053; SARTHOU, s/a., p. 692; BAYERRI, 1948, pp. 675 i 696; FLETCHER I ALCACER, 1955, p. 341, n° XLVIII; ILER 4.055-5.219; RIPOLLES, 1976, p. 248, n° 60; ALFÖLDY, 1977, p. 16, n° 1; EIXARCH, 1980, p. 17, i ARASA, 1984, pp. 64 i 77.

(5) MATEU, 1758, p. 3; MUNDINA, 1873, p. 616; SARTHOU, s/a., p. 718, nota 454; PUIG, 1949, pp. 543-544, i MONFORT, 1965, p. 101. El text d'aquesta inscripció va ser picat, de manera que avui dia resulta il·legible, havent estat donada per alguns autors com a ibèrica.

(6) CAVANILLES, 1797, p. 21. La cita d'aquestes ruïnes serà recollida per erudits i historiadors posteriors, com MIRALLES, 1868, p. 15. MUNDINA, 1873, p. 179, sense citar aquestes ruïnes, atribueix a Castellfort un origen romà. Utilitzant aquestes dues referències, SARTHOU, s/a., pp. 679-682, planteja l'existència d'un forti romà al lloc citat per D. J.A. Cavanilles. També, per últim, recull aquesta cita: MIRALLES SALES, 1967, p. 1.

(7) CAVANILLES, 1797, p. 14. Més endavant tornarem a parlar d'aquest lloc.

(8) NOGUÉ I MILAGRO, Romuald (Borja 1824-Madrid 1899), General de Brigada, escriptor i col·leccionista: *Enciclopèdia Espasa*, T. 38, Madrid, 1973, pp. 979-980. Sobre el tresoret, en general: ZOBEL, 1878, p. 11; AMOROS, 1934, p. 50; GARCIA I BELLIDO, 1936, pp. 155-156; 1948, p. 224; BELTRAN MARTINEZ, 1968^a, pp. 272 i 285; GUADAN, 1968, pp. 78-79; 1969, p. 95; MATEU I LLOPIS, 1975, pp. 244-246; ORTI, 1971, p. 74 i RIPOLES, 1982, pp. 45-46. Sobre la seua composició, algunes de les peces que sembla que poden ser segures d'aquest tresoret són: DELGADO, 1876, pp. 138, n° 42, làm. LXXV, i 137, n° 27, làm. LXXV; ZOBEL, 1878, pp. 31 i 38, làms. V, 2 i VI, 2; AMOROS, 1934, p. 18, n° 17, fig. 17, p. 34, n° 49, fig. 49, i p. 46, n° 83, fig. 76. La moneda citada en DELGADO, 1876, p. 140, n° 56, làm. CXXVI, que AMOROS, 1934, p. 40, n° 68, fig. 64, atribueix a Morella, no crec que ho siga, ja que aquell, en citar la col·lecció a què pertany, diu que és de Pujol i Santo (Gerona), i no de J. Zóbel (Madrid), com a les altres dues.

(9) SEGURA, 1868, I, pp. 39-40. Sobre el possible origen àrab d'aquest topònim: BARCELO, 1982, p. 183. Sobre la seua possible arrel llatina, relacionada amb l'existència d'un hipotètic santuari que l'arqueologia no permet documentar: TARRADELL, 1979, p. 42.

(10) SEGURA, 1868, I, pp. 38-39.

(11) SEGURA, 1868, II, pp. 408-409. L'autor creu que aquest darrer topònim, i la mateixa necròpolis, tenen el seu origen en la hipotètica batalla que hi hagué a Morella entre Sancho d'Aragó i El Cid; sobre aquesta qüestió vegeu també: GRAU, 1952, p. 355.

(12) SEGURA, 1868, I, pp. 45-46.

(13) SEGURA, 1868, I, p. 117, i II, p. 350, i MATEU, 1975, pp. 244-246.

(14) GARCIA I SEGURA, 1898, p. 104. Sobre el mateix, també: BAYERRI, 1948, pp. 651-653.

(15) MATEU, 1975, pp. 244-246.

(16) SEGURA, 1868, II, p. 296.

(17) SEGURA, 1868, I, p. 98.

(18) SEGURA, 1868, II, pp. 286-288.

(19) SEGURA, 1868, I, pp. 156-158.

(20) SEGURA, 1868, II, p. 288.

(21) SEGURA, 1868, II, p. 173.

(22) SEGURA, 1868, II, p. 343. Aquestes reduccions, de caràcter erudit, estan molt en la línia amb les obres històriques de l'època, i no es recolzen en arguments seriosos sinó en qüestionables homofonies.

(23) SEGURA, 1868, I, pp. 116-117.

(24) SEGURA, 1868, pp. 248-249. Sobre Carles Gasulla d'Ursino, nat a Morella l'any 1674, vegeu: SEGURA, 1868, II, pp. 168-171, de qui diu: «En 1702 se celebraron las fiestas a María Santísima de Vallivana y no sólo se encargó de los versos, loas y comedias, sino que escribió la historia del hallazgo de la sagrada imagen, un tomo voluminoso, que título: *Versos del sexenio de 1702, con una noticia del hallazgo de María Santísima de Vallivana.*» Aquesta notícia és probable que siga en realitat una simple figuració literària per a l'ambientació històrica de la troballa.

NOTES

(1) Sobre la història de l'Arqueologia en El País Valencià són fonamentals els treballs de M.ª V. Goberna: GOBERNA, 1981, 1983 a i b, especialment aquest darrer, amb interessants referències al context històric.

(2) MASSANA, 1530. He d'agrair a F. Olucha la seua col.laboració desinteressada en la transcripció d'aquest document.

(3) BEUTER, 1538, f. XLVIII; també apareix a la segona edició d'aquesta obra, ja en castellà, en 1604: BEUTER, 1604, p. 3. Després serà recollida per una nombrosa bibliografia: AGUSTIN, s/a., f. 31 (es tracta d'un manuscrit del segle XVI); GRUTER, 1602, p. XIX; ESCOLANO, 1611, col. 688; ROSELLO, s/a., f. 177 (anterior a 1716, any de la mort d'aquest il.lustre arcipreste forcallà); MURATORI, 1739, p. IX, n.º 4 CEAN, 1832, p. 95; HÜBNER, 1867, p. 534 = CIL II 4.052; SEGURA, 1868, I, pp. 116-117, i II, pp. 351-352; MIRALLES, 1868, p. 37; MUNDINA, 1873, p. 385; MIRALLES, 1902, p. 657; SARTHOU, s/a., pp. 656-657 i 672 (apareix vers 1917); FLETCHER I ALCACER, 1955, pp. 346-347, n.º LXXV-LXXVI; ORTI, 1971, pàgs. 12 i 14; VIVES, 1971, p. 21 = ILER 96; RIPOLES, 1976, p. 257, n.º 90; EIXARCH, 1977 a i b; 1980, p. 20 i ss., i 1982, p. 73 i ss.; ALFÖLDY, 1977; ARASA, 1984, pp. 66-75 i 78-86, i ARASA, 1984, en premsa.

(4) ESCOLANO, 1611, col. 684; VALCARCEL, 1852, p. 37, n.º 67, lám. 7; MIRALLES, 1868, p. 36; CIL II 4.053; SARTHOU, s/a., p. 692; BAYERRI, 1948, pp. 675 i 696; FLETCHER I ALCACER, 1955, p. 341, n.º XLVIII; ILER 4.055-5.219; RIPOLES, 1976, p. 248, n.º 60; ALFÖLDY, 1977, p. 16, n.º 1; EIXARCH, 1980, p. 17, i ARASA, 1984, pp. 64 i 77.

(5) MATEU, 1758, p. 3; MUNDINA, 1873, p. 616; SARTHOU, s/a., p. 718, nota 454; PUIG, 1949, pp. 543-544, i MONFORT, 1965, p. 101. El text d'aquesta inscripció va ser picat, de manera que avui dia resulta il.legible, havent estat donada per alguns autors com a ibèrica.

(6) CAVANILLES, 1797, p. 21. La cita d'aquestes ruïnes serà recollida per erudits i historiadors posteriors, com MIRALLES, 1868, p. 15. MUNDINA, 1873, p. 179, sense citar aquestes ruïnes, atribueix a Castellfort un origen romà. Utilitzant aquestes dues referències, SARTHOU, s/a., pp. 679-682, planteja l'existència d'un fortí romà al lloc citat per D. J.A. Cavanilles. També, per últim, recull aquesta cita: MIRALLES SALES, 1967, p. 1.

(7) CAVANILLES, 1797, p. 14. Més endavant tornarem a parlar d'aquest lloc.

(8) NOGUÉ I MILAGRO, Romuald (Borja 1824-Madrid 1899), General de Brigada, escriptor i col.leccionista: *Enciclopèdia Espasa*, T. 38, Madrid, 1973, pp. 979-980. Sobre el tresoret, en general: ZOBEL, 1878, p. 11; AMOROS, 1934, p. 50; GARCIA I BELLIDO, 1936, pp. 155-156; 1948, p. 224; BELTRAN MARTINEZ, 1968^a, pp. 272 i 285; GUADAN, 1968, pp. 78-79; 1969, p. 95; MATEU I LLOPIS, 1975, pp. 244-246; ORTI, 1971, p. 74 i RIPOLES, 1982, pp. 45-46. Sobre la seua composició, algunes de les peces que sembla que poden ser segures d'aquest tresoret són: DELGADO, 1876, pp. 138, n.º 42, lám. LXXV, i 137, n.º 27, lám. LXXV; ZOBEL, 1878, pp. 31 i 38, láms. V, 2 i VI, 2; AMOROS, 1934, p. 18, n.º 17, fig. 17, p. 34, n.º 49, fig. 49, i p. 46, n.º 83, fig. 76. La moneca citada en DELGADO, 1876, p. 140, n.º 56, lám. CXXVI, que AMOROS, 1934, p. 40, n.º 68, fig. 64, atribueix a Morella, no crec que ho siga, ja que aquell, en citar la col.lecció a què pertany, diu que és de Pujol i Santo (Gerona), i no de J. Zóbel (Madrid), com a les altres dues.

(9) SEGURA, 1868, I, pp. 39-40. Sobre el possible origen àrab d'aquest topònim: BARCELO, 1982, p. 183. Sobre la seua possible arrel llatina, relacionada amb l'existència d'un hipotètic santuari que l'arqueologia no permet documentar: TARRADELL, 1979, p. 42.

(10) SEGURA, 1868, I, pp. 38-39.

(11) SEGURA, 1868, II, pp. 408-409. L'autor creu que aquest darrer topònim, i la mateixa necròpolis, tenen el seu origen en la hipotètica batalla que hi hagué a Morella entre Sancho d'Aragó i El Cid; sobre aquesta qüestió vegeu també: GRAU, 1952, p. 355.

(12) SEGURA, 1868, I, pp. 45-46.

(13) SEGURA, 1868, I, p. 117, i II, p. 350, i MATEU, 1975, pp. 244-246.

(14) GARCIA I SEGURA, 1898, p. 104. Sobre el mateix, també: BAYERRI, 1948, pp. 651-653.

(15) MATEU, 1975, pp. 244-246.

(16) SEGURA, 1868, II, p. 296.

(17) SEGURA, 1868, I, p. 98.

(18) SEGURA, 1868, II, pp. 286-288.

(19) SEGURA, 1868, I, pp. 156-158.

(20) SEGURA, 1868, II, p. 288.

(21) SEGURA, 1868, II, p. 173.

(22) SEGURA, 1868, II, p. 343. Aquestes reduccions, de caràcter erudit, estan molt en la línia amb les obres històriques de l'època, i no es recolzen en arguments seriosos sinó en qüestionables homofonies.

(23) SEGURA, 1868, I, pp. 116-117.

(24) SEGURA, 1868, pp. 248-249. Sobre Carles Gasulla d'Ursino, nat a Morella l'any 1674, vegeu: SEGURA, 1868, II, pp. 168-171, de qui diu: «En 1702 se celebraron las fiestas a María Santísima de Vallivana y no sólo se encargó de los versos, loas y comedias, sino que escribió la historia del hallazgo de la sagrada imagen, un tomo voluminoso, que título: *Versos del sexenio de 1702, con una noticia del hallazgo de María Santísima de Vallivana.*» Aquesta notícia és probable que siga en realitat una simple figuració literària per a l'ambientació històrica de la troballa.

(25) SEGURA, 1868, I, p. 249. Ignoro si aquest topònim és original, cas en què podria tractar-se d'un jaciment situat en terres terolenques o si es tracta de una traducció del català «Els Castellets». L'arxiprest castellonenc J. Cardona fou soci de la S.A.V.: GOBERNA, 1983^a, p. 22, i acompanyant de N. Ferrer en la seua primera excursió a La Moleta: LLORENTE, 1876.

(26) DIAGO, 1613, f. 8.

(27) BEUTER, 1538, f. XX.

(28) MARCA, 1688, cols. 128-129; ROSELLO, s/a., f. 176; CEAN, 1832, p. 95; SEGURA, 1868, I, pp. 163-169; MUNDINA, 1873, p. 374; MILIAN BOIX, 1952, p. 246; MILIAN MESTRE, 1967, p. 37; ORTI, 1971, p. 15, etc.

(29) No he pogut trobar aquesta referència a l'edició de l'obra de P. de Marca que he consultat, un facsimil de la de 1688. Posteriorment apareix recollida en: SEGURA, 1868, I, p. 164; SARTHOU, s/a., p. 658, i encara a MILIAN, 1967, p. 38.

(30) FERRER, 1876 a.

(31) CORTES, 1836, pp. 248 i 284, i després: BOIX, 1845, p. 49; MANDOZ, 1845-50, p. 49; MIRALLES, 1868, p. 16; CUVEIRO, 1891, p. 229, etc.

(32) SEGURA, 1868, I, pp. 43 i 169; sobre el mateix vegeu també: MIRALLES SALES, 1971, p. 83.

(33) EIXARCH, 1980, p. 10, i 1982, p. 63.

(34) FERRER, 1876 b.

(35) SCHULTEN, 1940, p. 181, opinió que segueix també: BELTRAN LLORIS, 1976, pp. 384-385 i 423.

(36) ALBERTINI, 1923, p. 63, nota 2.

(37) BETI, 1934, p. 16.

(38) COROMINES, 1970, pp. 55-56.

(39) MATEU I LLOPIS, 1961, p. 150, n° 1.092.

(40) MATEU I LLOPIS, 1960, pp. 288-289, n° 1.054, i 1961, pp. 150-151, n° 1.093-1.094.

(41) MILIAN BOIX, 1952, p. 250; FLETCHER I ALCACER, 1956, pp. 144 i 162, i sobre tot: SALVADOR, 1982, el més complet estudi sobre la història d'El Castell de Morella, on es recullen les diferents parts de les fortificacions que han estat considerades com a romanes.

(42) ARASA, 1984, p. 263.

(43) MUNDINA, 1873, p. 615.

(44) VIVES, 1877, p. 9.

(45) ARIGO, 1880, p. 4.

(46) LLORENTE, 1876; FERRER, 1876 a i b; BIOSCA, 1877, pp. 30-31; 1878, p. 20; ARIGO, 1879, p. 10; 1880, p. 5; LLORENTE, 1887, pp. 316-320; FERRER, 1888; BALBAS, 1892, p. 20; CHABRET, 1978, p. 45; ALBERTINI, 1913, p. 355, i nota I; SENENT, 1917; SARTHOU, s/a., pp. 205 i 692; SANCHEZ GOZALBO, 1928, p. 198; BAYERRI, 1948, p. 675; GONZALEZ MARTI, 1952, p. 294, i FLETCHER I ALCACER, 1956, pp. 161-162.

(47) SENENT, 1917.

(48) ALMARCHE, 1918, p. 159; MILIAN MESTRE, 1967, p. 36, i EXCURSIONISTA, 1979, p. 18. La carta pobla de Cantavella pot consultar-se en: ALTABA, 1978, p. 71. Aquesta hipòtesi, segons la qual podria identificar-se aquest castell i relacionar-se ambdós topònims, ja apareix plantejada en: ARASA, 1983, en premsa.

(49) ALMARCHE, 1918, p. 159, i BOSCH, 1924, p. 91, qui creu que és eneolític.

(50) ALMARCHE, 1918, p. 159; BEGUES, 1929, pp. 172-174; BOSCH, 1923, p. 464, i 1924, p. 91, qui també creu que és eneolític; ORTI, 1959, p. 81, i MILIAN MESTRE, 1967, p. 36.

(51) BELTRAN, 1917.

(52) MILIAN BOIX, 1952, p. 286.

(53) BELTRAN, 1917; BORDAS, 1920 a, b; HERNANDEZ, 1917 a i b; BOSCH, 1924, p. 84; BEGUES, 1929, p. 174; TORMO, 1923, p. LXI; MILIAN BOIX, 1952, pp. 286-288; MILIAN MESTRE, 1967, pp. 43-49, i BELTRAN MARTINEZ, 1968 b, pp. 168-170, qui afegeix dos conjunts d'art esquemàtic: La Coveta del Barranquet i La Vinya.

(54) BORDAS, 1920 d, e i f, i 1921; MILIAN BOIX, 1929; 1952, p. 288; ORTI, 1958, pp. 119-125, i 1971, pp. 10-11, i MILIAN MESTRE, 1967, p. 36.

(55) MATEU I LLOPIS, 1956, p. 318, n° 814, i 1960, p. 188, n° 1.052.

(56) ALBERTINI, 1918-19, pp. 327-328, n° 16.

(57) BOSCH, 1924, p. 92.

(58) Sobre la seua activitat professional a la comarca d'Els Ports, vegeu: SEGURA, 1868, I, p. 86. Aquesta qüestió ja apareix recollida a: ARASA, 1984, p. 60. L. Alloza fou també soci de la S.A.V.: GOBERNA, 1981, p. 584. També bona part del seu monetari deu tenir un origen semblant. Aquests aspectes ja apareixen recollits a: SARTHOU, s/a., pp. 193-194 i 206-207. També, sobre el seu monetari, vegeu: FALOMIR I VICENT, 1978, p. 333.

(59) BOSCH, 1924, p. 98, fig. 5.

(60) GONZALEZ, 1927, pp. 214-215. Sobre El Castell d'Olocau, vegeu un exhaustiu estudi en: GRAU, 1980.

(61) ALVAREZ, 1929, p. 8, n° 24; ZEISS, 1934, p. 146, làm. 30, 2; FLETCHER I ALCACER, 1956, pp. 157 i 163, i PALOL, 1966, p. 49, n° 39.

(62) ZEISS, 1934, p. 145, làm. 18, 4, i PALOL, 1966, p. 47, n° 4.

(63) VILASECA, 1947 i 1956; MILIAN BOIX, 1952, p. 328, i BELTRAN MARTINEZ, 1968 b, pp. 162-168.

(64) GONZALEZ, 1952, pp. 55-56.

(65) PUIG, 1953, p. 29.

- (66) PORCAR, 1954, p. 231.
 (67) ARNAL, PRADES I FLETCHER, 1968.
 (68) SERRA, 1958 i 1966.
 (69) MATEU, 1957, p. 178, n.º 957; 1958, pp. 160-162, n.º 957; 1960, pp. 185-186, n.º 1.038-1.040; 1961, pp. 148-149, n.º 1.080-1.081; 1966, p. 22; 1967, p. 54, n.º 1.179; 1971, n.º 1.326, i 1981, pp. 116-118, n.º 1.630.
 (70) PLA, 1961 i 1968.
 (71) MILIAN MESTRE, 1967, p. 36.
 (72) GOMEZ, 1981. Aquest article es confon sovint amb altre del mateix autor publicat al diari «Levante» del 18-7-1969, en què es dona notícia de les pintures rupestres d'El Racó de Nando (Benassal), que l'autor atribueix erròniament al terme de Vilafranca.
 (73) ORTI, 1958, pp. 30, 72-73 i 111, on recull també una figureta de bronze de característiques desconegudes trobada en El Collet del Vent, i ja citada per alguns autors anteriors, com: FLETCHER I ALCACER, 1956, p. 162.
 (74) MATEU I LLOPIS, 1972, p. 139, n.º 1.419.
 (75) ALFÖLDY, 1977.
 (76) EXCURSIONISTA, 1979.
 (77) ARASA, 1977 i 1982.
 (78) EIXARCH, 1980, p. 10, i 1982, p. 63.
 (79) ARASA I VICENT, 1981, p. 294.
 (80) ARASA, 1984, i 1982-83, en premsa, i 1984, en premsa.

BIBLIOGRAFIA

- AGUSTÍN, A.
 s/a. *Inscripciones in laudem antiquorum Imperatorum et aliorum uirorum illustrium*, Biblioteca Universitària de Barcelona.
- ALBERTINI, E.
 1913. «Sculptures antiques du Conventus Tarraconensis», *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans*, IV, Barcelona, pp. 323-474.
 1918-19. «Inscriptions d'Espagne», *Mélanges de l'Ecole Française de Rome*, XXXVII, Paris, pp. 309-331.
 1923. *Les divisions administratives de l'Espagne romaine*, Paris.
- ALFÖLDY, G.
 1977. *Res Publica Leserensis (Forcall, Castellón)*, «Serie de Trabajos Varios del Servicio de Investigación Prehistórica», 55, Valencia.
- ALMARCHE VAZQUEZ, F.
 1918. *La antigua civilización ibérica en el Reino de Valencia*, Valencia.
- ALTABA ESCORIHUELA, J.
 1978. *Cantavieja y su Baylla*, Castellón.
- ÁLVAREZ OSORIO, F.
 1929. *Amuletos conocidos como «osculatorios» romano-cristianos, de bronce, hallados en España*, Madrid.
- AMORÓS, J.
 1934. *Les monedes empuritanes anteriors a les dracmes*, «Junta de Museus, Gabinet Numismàtic de Catalunya, Sèrie A», 3, Barcelona.
- ARASA I GIL, F.
 1977. «Estudio arqueológico de Vilafranca del Cid», *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonense*, 4, Castellón, pp. 243-269.
 1982. «Arqueología del terme municipal de Vilafranca», *Boletín de la Asociación de Amigos de Morella y su Comarca*, V, Morella, pp. 14-26.

- 1982-83. «La Moleta dels Frares (El Forcall, Castelló). L'excavació de 1960», *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonenses*, 9-10, Castellón, en premsa.
1983. «El Morrón del Cid (La Iglesuela del Cid, Teruel)», *Teruel*, 70, Teruel, (1983), 61-185.
1984. *La Moleta dels Frares (El Forcall, Castelló). Estudi sobre la romanització a la comarca d'Els Ports*, Tesi de Llicenciatura, Castelló.
1984. «La Moleta dels Frares (El Forcall, Castelló). Contribució a l'estudi del problema municipal a la meitat meridional dels convents Cesaraugustà i Tarraconense», *Saguntum. Pa-peles del Laboratorio de Arqueología de Valencia*, 19, Valencia, en premsa.
- ARASA I GIL, F. i VICENT I CAVALLER, J.
1979. «Noves inscripcions llatines de Segorbe, Onda i Forcall», *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonense*, 6, Castellón, pp. 293-297.
- ARIGÓ, L. M.
1879. *Memoria de los trabajos llevados a cabo por la Sociedad Arqueológica Valenciana durante el año 1878*, Valencia.
1880. *Memoria de los trabajos llevados a cabo por la Sociedad Arqueológica Valenciana durante el año 1879*, Valencia.
- ARNAL, J., PRADES, H. i FLETCHER, D.
1968. *La Ereta del Castellar (Villafranca de Cid, Castellón)*, «Serie de Trabajos Varios del Servicio de Investigación Prehistórica», 35, Valencia.
- BALBÀS CRUZ, J. A.
1892. *El libro de la Provincia de Castellón*, Valencia.
- BARCELÓ TORRES, C.
1982. *Toponímia aràbiga del País Valencià. Alqueries i castells*, Xàtiva.
- BAYERRI, E.
1948. *Historia de Tortosa y su comarca*, V, Tortosa.
- BEGUES, A.
1929. *Guía geográfico-histórico-descriptiva de la ciudad de Morella*, Valencia.
- BELTRAN, F.
1917. «Interesante descubrimiento arqueológico. El hombre prehistórico en la provincia de Castellón», *Las Provincias*, 17 de Octubre, Valencia.
- BELTRÁN LLORIS, M.
1976. *Arqueología e Historia de las ciudades antiguas del Cabezo de Alcalá de Azaila (Teruel)*, «Monografías Arqueológicas», XIX, Zaragoza.
- BELTRÁN MARTÍNEZ, A.
1968a. «Economía monetaria de la España antigua», *Estudios de Economía Antigua de la Península Ibérica*, Barcelona, pp. 271-288.
1968b. *Arte rupestre levantino*, «Monografías Arqueológicas», IV, Zaragoza.
- BETI BONFILL, M.
1934. «Colección de Cartas Pueblas, LIII. Carta-puebla de Morella por Jaime I a 16 de Febrero de 1250», *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, XV, Castellón, pági-nas 115-117.
- BEUTER, P. A.
1938. *Crònica. Primera part de la Història de València*, València.
- BIOSCA MEJÍA, J.
1877. «Memoria correspondiente a los años 1875 y 1876», *Memorias de los trabajos lleva-dos a cabo por la Sociedad Arqueológica Valenciana durante los años 1874, 1875 y 1876*, Valencia.
1878. *Memoria de los trabajos llevados a cabo por la Sociedad Arqueológica Valenciana durante el año 1877*, Valencia.

- BOIX, V.
1845. *Historia de la Ciudad y Reino de Valencia*, I, Valencia.
- BORDÁS, M.
1920a. «Las pinturas rupestres de Morella la Vella. I», *Morella y su Comarca*, 4, Morella, páginas 25-26.
1920b. «Las pinturas rupestres de Morella la Vella. II», *Morella y su Comarca*, 5, Morella, páginas 33-34.
1920c. «Las pinturas rupestres de Morella la Vella. III», *Morella y su Comarca*, 6, Morella, páginas 38-40.
1920d. «Los restos arqueológicos del Mas de Solanes. I», *Morella y su Comarca*, 21, Morella, pp. 165-166.
1920e. «Los restos arqueológicos del Mas de Solanes, II», *Morella y su Comarca*, 22, Morella, pp. 171-172.
1920f. «Los restos arqueológicos del Mas de Solanes. III», *Morella y su Comarca*, 24, Morella, p. 180.
1921. «Los restos arqueológicos del Mas de Solanes, IV», *Morella y su Comarca*, 25, Morella, pp. 143-144.
- BOSCH GIMPERA, P.
1923. «Consideracions generals sobre les estacions eneolítiques del Baix Aragó i del Regne de València», *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans*, VI, Barcelona, pp. 463-466.
1924. «Els problemes arqueològics de la província de Castelló», *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, V, Castellón, pp. 81-120.
- CAVANILLES POLOP, D. J. A.
1797. *Observaciones sobre la Historia Natural, Geografía, Agricultura, Población y frutos del Reyno de Valencia*, I, Madrid.
- CEÁN BERMÚDEZ, J. A.
1832. *Sumario de las antigüedades romanas que hay en España*, Madrid.
- COROMINES, J.
1970. *Estudis de Toponímia Catalana*, II, Barcelona.
- CORTÉS Y LÓPEZ, M.
1936. *Diccionario geográfico-histórico de la España antigua Tarraconense, Bética y Lusitania, con la correspondencia de sus regiones, ciudades, montes, ríos, caminos, puertos e islas a los conocidos en nuestros días*, II, Madrid.
- CUVEIRO PIÑOL, J.
1891. *Iberia Protohistórica*, Valladolid.
- CHABRET FRAGA, A.
1978. *Vías romanas de la provincia de Castellón de la Plana*, Castellón.
- DELGADO, A.
1876. *Nuevo método de clasificación de las medallas autónomas de España*, III, Sevilla.
- DIAGO, F.
1613. *Primera parte de los Anales del Reyno de Valencia*, Valencia.
- EIXARCH FRASNO, J.
1977a. «Res Pública Leserensis (Forcall, Castellón)», *Bisgargis*, 137, Barcelona, pp. 2-5.
1977b. «Res Pública Leserensis II», *Bisgargis*, 138, Barcelona, pp. 2-5.
1980. «El centenario de La Moleta», *Boletín de la Asociación de Amigos de Morella y su Comarca*, IV, Morella, pp. 10-26.
1982. *Aportación a la historia de Forcall*, Tortosa.

ESCOLANO, G.

1611. *Décadas de la Historia de la Insigne y Coronada Ciudad y Reino de Valencia*, II, Valencia.

EXCURSIONISTA JOVEN, UN.

1979. «En busca de vestigios arqueológicos e históricos. Crónica de unas excursiones», *Boletín Cinctorres* 79, Cinctorres.

FALOMIR DELCAMPO, V. i VICENT CAVALLER, J.

1978. «La col·lecció numismàtica Alloza: Museu de Belles Arts de Castelló (I)», *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonense*, 5, Castellón, pp. 333-358.

FERRER Y JULVE, N.

1876a. «Las ruinas de Forcall. Descubrimiento arqueológico del Maestrazgo. I», "*Las Provincias*", 9 de noviembre, Valencia.

1876b. «Las ruinas de Forcall. Descubrimiento arqueológico del Maestrazgo. II», "*Las Provincias*", 11 de noviembre, Valencia.

1888. «Visita a las ruinas de Bisgargis», *Almanaque de «Las Provincias»*, Valencia, páginas 266-269.

FLETCHER VALLS, D. i ALCÁCER GRAU, J.

1955. «Avance a una arqueología romana de la provincia de Castellón», *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, XXXI, Castellón, pp. 316-353.

1956. «Avance a una arqueología romana de la provincia de Castellón», *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, XXXII, Castellón, pp. 135-164.

GARCÍA Y BELLIDO, A.

1936. *Los hallazgos griegos en España*, «Centro de Estudios Históricos», Madrid.

1948. *Hispania Graeca*, II, Barcelona.

GARCÍA SEGURA, R.

1898. «Necrología del inspirado cantar de las glorias de Morella D. José Segura y Barreda, PBRO.», *Vallivana*, 1 Morella.

GOBERNA VALENCIA, M.^a V.

1981. «La Sociedad Arqueológica Valenciana», *Archivo de Prehistoria Valenciana*, XVI, Valencia, pp. 575-608.

1983a. «Los estudios de Arqueología y Prehistoria en el País Valenciano durante la segunda mitad del siglo XIX», *Butlletí de l'Associació Arqueològica de Castelló*, 3, Castelló de la Plana, pp. 19-22.

1983b. «Arqueología y Prehistoria en el País Valenciano: aportaciones a la historia de la investigación», *I Jornadas de Arqueología de la Universidad de Alicante*, Elche.

GÓMEZ BELLOT, S.

1981. «Nuevas pinturas rupestres en el término de Villafranca del Cid», *Actas del I Congreso de Historia del País Valenciano*, II, Valencia, pp. 185-188.

GONZÁLEZ MARTÍ, M.

1927. «Cerámica de Castellón. Olocau del Rey: I», *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, VIII, Castellón, pp. 214-215.

1952. *Cerámica del Levante Español*, II, Barcelona.

GRAU MONTSERRAT, M.

1952. «El Cid en tierras de Morella», *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, XXVIII, Castellón, pp. 345-361.

1980. «El Castell d'Olocau (segles XI-XV)-(Morella-Castellón)», *Boletín de la Asociación de Amigos de Morella y su Comarca*, IV, Morella, pp. 37-69.

1981. *El topònim Vilafranca*. «B.S.C.C.», LVII (1981). 455-486.

GRUTER, J.

1602. *Inscriptiones antiquae totius orbis romani*, Commelinus.

GUADAN Y LASCARIS, A.M.

1968. *Las monedas de plata de Emporion y Rhode*, I, Barcelona.

1969. *Numismática Ibérica e Ibero-Romana*, «Biblioteca Archaeologica», VI, Madrid.

HERNÁNDEZ-PACHECO, E.

1917. «Estudios de Arte rupestre. I. Prospección de las pinturas rupestres de Morella la Vella», *Revista de la Real Academia de Ciencias Exactas, Físicas y Naturales de Madrid*, XVI, Madrid, pp. 62-84.

1918. «Estudios de arte prehistórico. I. Prospección de las pinturas rupestres de Morella la Vella», *Comisión de Investigaciones Paleontológicas y Prehistóricas*, 16, Madrid, pp. 1-16.

HÜBNER, E.

1867. *Corpus Inscriptionum Latinarum. Inscriptiones Hispaniae Latinae*, II, Berlin.

LLORENTE OLIVARES, T.

1876. «Descubrimiento arqueológico. Una población romana en el Maestrazgo», «*Las Provincias*», 29 de octubre, Valencia.

1887. *Valencia. Sus monumentos y su arte; su naturaleza y su historia*, I, Barcelona.

MADOZ, P.

1845-50. *Diccionario geográfico-estadístico-histórico de Alicante, Castellón y Valencia*, València, 1982, I.

MARCA, P.

1688. *Marca Hispánica*, París.

MASSANA, LI.

1530. «Interrogatori a Gabriel Moliner», *Arxiu del Regne de València, Varia, Capsa 86, lligall 14*.

MATEU, J.

1758. *Historia de la Villa de Villafranca del Cid y del hallazgo de Nuestra Señora del Losar*, Castellón.

MATEU Y LLOPIS, F.

1956. «Hallazgos Monetarios XIII», *Numario Hispánico*, IV, Madrid pp. 315-328.

1957. «Hallazgos Monetarios XVI», *Numario Hispánico*, VII, Madrid, pp. 173-192.

1958. «Hallazgos Monetarios XVII», *Numario Hispánico*, VIII, Madrid, pp. 151-164.

1960. «Hallazgos Monetarios XVIII», *Numario Hispánico*, IX, Madrid, pp. 179-168.

1961. «Hallazgos Monetarios XIX», *Numario Hispánico*, X, Madrid, pp. 142-161.

1966. «El Forcall a la luz de los hallazgos monetarios», *Programa de los festejos que la villa de Forcall dedica a sus patronos Ntra. Sra. de la Consolación y San Víctor Mártir*, Forcall, pp. 22-23.

1967. «Hallazgos Monetarios XX», *Numario Hispánico*, XI, Madrid, pp. 45-74.

1971. «Hallazgos Monetarios XXI», *Numisma*, 108-113, Madrid, pp. 177-208.

1972. «Hallazgos Monetarios XXII», *Numisma*, 114-119, Madrid, pp. 127-154.

1975. «Hallazgos Monetarios XXIII», *Numisma*, 132-137, Madrid, pp. 235-267.

1981. «Hallazgos Monetarios (XXVI)», *Numisma*, 168-173, Madrid, pp. 89-136.

MILIAN BOIX, M.

1929. *Notas inéditas sobre Les Solanes*, Morella.

1952. *Morella (Puertos y Comarca). Historia y Arte*, Morella, 2 ed. 1983.

- MILIAN MESTRE, M.
1967. *Morella y sus aldeas*, Barcelona.
- MIRALLES DEL IMPERIAL, A.
1868. *Crónica de Castellón de la Plana*, Madrid.
- MIRALLES MESEGUER, F.
1902. *Guía del Obispado de Tortosa*, Tortosa.
- MIRALLES SALES, J.
1967. *Notas históricas de la Villa de Castellfort (Castellón)*, «Sociedad Castellonense de Cultura, Obras de Investigación Histórica, XLII», Castellón de la Plana.
1971. «Guerra civil en terres de Morella a la mort del rei Martí (1411-1412)», *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, XLVII, Castellón, pp. 77-86.
- MONFORT TENA, A.
1965. *Historia de la Real vila de Villafranca del Cid*, Castellón.
- MUNDINA MILALLAVE, B.
1873. *Historia, geografía y estadística de la provincia de Castellón*, Castellón.
- MURATORIO, L.A.
1739. *Nouus Thesaurus ueterum inscriptionum in praecipuis earundem collectionibus hactenus praetermissarum*, I, Mediolani.
- ORTI MIRALLES, F.
1958. *Historia de Morella. I. Preshistoria y Protohistoria*, Benimodo.
- PALOL, P. DE.
1966. «Demografía y Arqueología hispánicas de los siglos IV al VIII. Ensayo de Cartografía», *Boletín del Seminario de Arte y Arqueología*, XXXII, Valladolid, pp. 5-66.
- PLA BALLESTER, E.
1961. *Excavaciones en «La Moleta dels Frares», término de Forcall (Castellón). Memoria de la primera campaña (16 a 31 de agosto de 1960)*, Valencia.
1968. «La Moleta», *Programa de los festejos de la villa de Forcall dedicada a sus patronos Ntra. Sra. de la Consolación y San Víctor Mártir*, Forcall.
- PORCAR RIPOLLÉS, J.B.
1954. «Excursions i recerques arqueològiques. La cultura ibera a Borriol. III», *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, XXXX, pp. 229-241.
- PUIG PUIG, J.
1949. «Contribución a la historia de Villafranca del Cid. Tiempos antiguos», *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, XXV, Castellón, pp. 533-555.
1953. *Historia breve y documentada de la Real Villa de Catí*, Castellón.
- RIPOLLÉS ALEGRE, P.P.
1976. «Sinopsis de epigrafía latina castellanense», *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonense*, 3, Castellón, pp. 229-277.
1982. *La circulación monetaria en la Tarraconense mediterránea*, «Serie de Trabajos Varios del Servicio de Investigación Prehistórica», 77, Valencia.
- ROSSELLÓ DE LA TORRE, G.
s/a. *De archipresbyteratu Morellae*, Morella, Archivo Histórico-Eclesiástico.
- SALVADOR GASPÀR, M.
1982. «Castillo, murallas y torres de Morella», *Boletín de la Asociación de Amigos de Morella y su Comarca*, V, Morella, pp. 73-89.

- SÁNCHEZ GOZALBO, A.
1928. «Ingeniería medieval. Los puentes de Forcall y Todoella», *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, IX, Castellón, pp. 198-203.
- SARTHOU CARRERES, C.
s.l.a. Provincia de Castellón, «Geografía General del Reino de Valencia», Barcelona.
- SCHULTEN, A.
1940. *Las guerras de 154-72 a. de J.C.*, «Fontes Hispaniae Antiquae», IV, Barcelona.
- SEGURA Y BARREDA, J.
1868. *Morella y sus aldeas. Corografía, estadística, historia, tradiciones, costumbres, industria, varones ilustres, etcétera, de esta antigua población y de las que fueron sus aldeas*, Morella.
- SENET IBÁÑEZ, J.J.
1917. «Sobre prehistoria del Maestrazgo. Nuevas pinturas rupestres en Morella la Vella», *"Las Provincias"*, 17 de octubre, Valencia.
- SERRA RÀFOLS, J. DE C.
1958. *Informe sobre los hallazgos arqueológicos de la «Moleta del Mas dels Frares». Término de la villa de Forcall. Provincia de Castellón*, Barcelona.
1966. «Un famoso arqueólogo informa sobre la Moleta de Forcall», *Programa de los festejos que Forcall dedica a sus Patronos Ntra. Sra. de la Consolacion y San Víctor Mártir*, Forcall, pp. 27-30.
- TARRADELL, M.
1979. «Santuaris ibèrics i ibero-romans a «llocs alts», *Memòria de l'Institut d'Arqueologia i Prehistòria de la Universitat de Barcelona*, 1978, Barcelona, pp. 35-46.
- TORMO, E.
1923. *"Levante" (Provincias valencianas y murcianas)*, Madrid.
- VILASECA, S.
1947. *Las pinturas rupestres de la Cueva del Polvorín (Puebla de Benifazá, provincia de Castellón)*, «Informes y Memorias de la Comisaría General de Excavaciones Arqueológicas», 17, Madrid.
1956. «Puebla de Benifazar (Castellón)», *Noticiero Arqueológico Hispánico*, III-IV, 1954-1955, nota 812, Madrid, p. 248.
- VIVES, J.
1971. *Inscripciones latinas de la España romana*, Barcelona.
- VIVES CISCAR, J.
1877. «Memoria correspondiente al año 1874», *Memorias de los trabajos llevados a cabo por la Sociedad Arqueológica Valenciana durante los años 1874, 1875 y 1876*, Valencia.
- ZEISS, H.
1934. *Die Grabfunde aus dem spanischen Westgotenreich*, Berlin-Lepzig.
- ZOBLE DE ZANGRÓNIZ, J.
1878. *Estudio histórico de la moneda antigua española desde su origen hasta el Imperio Romano*, I, Madrid.